

ISSN 2218-2470

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

**«SOCIOПРОСТІР:
МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ
З СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ»
№7 (2018)**

Заснований 2010 року

Харків 2018

У збірнику представлені результати теоретичних та емпіричних досліджень соціальних проблем сучасного суспільства українських науковців, викладачів, аспірантів, а також практиків соціальної сфери.

В сборнике представлены результаты теоретических и эмпирических исследований социальных проблем современного общества украинских ученых, преподавателей, аспирантов, а также практиков социальной сферы.

The book presents the results of theoretical and empirical studies of social problems in modern society of Ukrainian scientists, lecturers, post-graduate students and also practitioners of social sphere.

Затверджено до розповсюдження через мережу Інтернет рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Протокол № 5 від 27.04. 2018 р.).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Горбунова-Рубан Світлана Олександрівна – головний редактор, кандидат соціологічних наук, професор, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Євдокимова Ірина Анатоліївна – заступник головного редактора, кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Андрющенко Аліса Іллівна – кандидат філософських наук, професор, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Бутиліна Олена Вікторівна – кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Вакуленко Світлана Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Завгородня Ніна Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Косуля Ірина Юріївна – кандидат соціологічних наук, координатор проекту «Підтримка українських громад у зв'язку зі збільшенням кількості внутрішньо переміщених осіб» Ініціативи інфраструктурної програми для України Німецької федеральної компанії Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ);

Плахова Олена Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Садрицька Світлана Валеріївна – кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Сичова Вікторія Вікторівна – доктор наук з державного управління, професор, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Яковенко Тетяна Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Болгова Лариса Віталіївна – директор департаменту праці та соціальної політики Харківської міської ради;

Левченко Ірина Володимирівна – начальник Управління праці та соціальних питань, заступник директора Департаменту праці та соціальної політики Харківської міської ради;

Мохнач Ольга Миколаївна – заступник начальника управління соціального захисту населення – начальник відділу розвитку ринку соціальних послуг Управління праці та соціальних питань Харківської міської ради;

Мироненко Ірина Пантелєївна – директор Московського територіального центру соціального обслуговування (надання соціальних послуг) міста Харкова;

Шингарєва Олена Віталіївна – віце-президент Харківської міської громадської організації інвалідів «Креавита», член виконавчого комітету Харківської міської ради, голова великої громадської ради щодо формування соціальної політики в м. Харкові, заступник голови комітету забезпечення доступності маломобільних груп населення до об'єктів соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури.

Вітковська Інна Миколаївна – технічний редактор, викладач, ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, соціологічний факультет, кафедра соціології управління та соціальної роботи, к. 348.

Тел.: (057) 707-54-03

e-mail: socioprostir@karazin.ua

<http://www.sociology.kharkov.ua/index.php/ua/socioprostir-ua>

<http://periodicals.karazin.ua/socioprostir>

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

©Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2018

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

- Кравченко О. О. Гендерна експертиза навчальної літератури з історії соціальної роботи 4
- Вітковська І. М. Теоретико-методологічні підходи до аналізу сутності соціальної відповідальності 9
- Бова А. А. (Не)протестні орієнтації населення України: конструювання соціологічних індексів 16

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВА

- Бутиліна О. В. Маргінальність як чинник виникнення соціальних проблем клієнтів 31
- Дрозач М. І., Стульпінас Н. К. Перспективи розвитку системи забезпечення якості результатів професійного навчання працівників в Україні 35
- Войтовська А. І. ЛГБТ-спільнота в Україні: реалії 45

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА, СОЦІАЛЬНА РОБОТА

- Сичова В. В., Ібрагім Ю. С. Соціальна робота з багатодітними сім'ями в м. Харкові 50
- Крайнова Т. І. Соціальна робота з батьками дітей типового рівня розвитку як умова розширення інклюзивного простору 60
- Максимовська Н. О. Соціальна робота з інтеграції внутрішньо переміщених осіб у соціально-культурне середовище міської громади 64
- Вонберг Т. В., Давидюк Е. А. Фактори впливу на якість обслуговування в інтернатній установі 67

РОЗДІЛ 4. НАУКОВІ ПОШУКИ МОЛОДИХ

- Логвінова О. Г. Соціально-педагогічна адаптація військовослужбовців, які повернулися із зони АТО, засобами соціально-психологічного тренінгу 74

УДК 364

Кравченко О. О.

кандидат педагогічних наук, доцент,
декан факультету соціальної та психологічної
освіти

Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

ГЕНДЕРНА ЕКСПЕРТИЗА НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

У статті здійснено гендерну експертизу навчальних посібників з історії соціальної роботи як освітнього компонента у процесі підготовки майбутніх соціальних працівників, що дозволило виявити типові дискримінаційні практики – кількісну диспропорцію представленості осіб обох статей, представлення осіб різних статей лише в стереотипних гендерних ролях, відсутність фактів використання гендерночутливої мови. Як позитивне слід відзначити, що починаючи з XIX ст. висвітлюється роль жіночого руху у напрямі захисту прав та підтримки знедолених, зокрема жінок та дітей, а також

Ключові слова: соціальна освіта, гендер, історія соціальної роботи, соціальний працівник.

В статье осуществлено гендерную экспертизу учебных пособий по истории социальной работы как образовательного компонента в процессе подготовки будущих социальных работников, что позволило выявить типичные дискриминационные практики – количественная диспропорция представленности лиц обоего пола, представления лиц разных полов только в стереотипных гендерных ролях, отсутствие фактов использования гендерночувствительного языка. Как положительное следует отметить, что начиная с XIX в. освещается роль женского движения в направлении защиты прав и поддержки обездоленных, в частности женщин и детей, а также роль женщины в институализации профессиональной подготовки социальных работников.

Ключевые слова: социальное образование, гендер, история социальной работы, социальный работник.

The article deals with the gender expertise of teaching aids on the history of social work as an educational component in the process of training future social workers, which allowed to identify typical discriminatory practices - the quantitative imbalance in the representation of persons of both sexes, the representation of individuals of different sexes only in stereotyped gender roles, the lack of facts of using a gender sensitive language. As a positive one, it should be noted that since the nineteenth century. The role of the women's movement in protecting the rights and support of the disadvantaged, in particular women and children, as well as the role of women in the institutionalization of vocational training of social workers is highlighted.

Key words: social education, gender, history of social work, social worker.

Актуальність. Курс України на євроінтеграцію ставить нові виклики перед освітнім процесом. Учні/студенти мають навчатися антидискримінаційним практикам не лише в закладах освіти, а й безпосередньо на кожному рівні суспільного життя відчувати повагу, мати рівні права та можливості незалежно від статі. Передбачається забезпеченість учасників освітньо-виховного процесу навчальною літературою, що не містить традиційних гендерних стереотипів. Наявність останніх у підручниках, посібниках, інших навчальних матеріалах ЮНЕСКО характеризує як приховану дискримінацію. Тому гендерна експертиза підручників / посібників є нагальною потребою сьогодення, адже вони впливають на формування в учнівської та студентської молоді світоглядних орієнтирів та цінностей. Гендерна експертиза навчальної літератури є складовою стратегії впровадження гендерної рівності.

© Кравченко О. О., 2018

Навчальна література зі спеціальності «Соціальна робота» є одним із важливих джерел рефлексії та поінформованості про права людини як важливої характеристики професії. Навчальний курс «Історія соціальної роботи» формує фаховий світогляд майбутніх соціальних працівників, що обумовлює необхідність проведення гендерної експертизи відповідної літератури.

Ступінь дослідженості проблеми. В Україні та за її межами історію соціальної роботи досліджують С. Глазунов, А. Горілий, Н. Коляда, О. Кубіцький, М. Підгурська, В. Поліщук, В. Савицький, В. Тихолоз, А. Фурман. Гендерну проблематику в соціальній роботі аналізують Н. Анішук, Л. Ваховський, Т. Голованова, С. Гришак, О. Кікінежді, В. Кравець, Ж. Петрочко, Е. Плісовська, О. Рассказова, С. Савченко та ін. Методологічні засади гендерної експертизи шкільних підручників розробили в 2016 р. О. Малахова, О. Марущенко, Т. Дрожжина, Т. Коробкіна. Разом із тим, ще не було здійснено гендерної експертизи навчальної літератури для ВНЗ із історії соціальної роботи, що й визначає актуальність даної наукової розвідки.

Мета статті – дослідити результати гендерної експертизи навчальних посібників з історії соціальної роботи А. Горілого (Тернопіль, 2004), А. Фурмана та М. Підгурської (Тернопіль, 2014), С. Глазунова (Дніпро, 2015), а також запропонувати засадничі підходи до укладання навчально-методичного забезпечення без матеріалів дискримінаційного характеру за ознакою статі.

Методи дослідження. Аналіз навчальних посібників здійснювався методом гендерної експертизи, що має на меті віднайти у текстових та позатекстових матеріалах (ілюстраціях, методичному апараті, апараті орієнтування) посібника прояви дискримінації за ознакою статі (гендерні стереотипи, андроцентризм, сексизм тощо), а також надати рекомендації щодо їх усунення. Предметом гендерного аналізу стали напрями соціальної політики, форми соціальної роботи, персоналії, їх діяльність, представлені у посібниках.

Виклад основного матеріалу. Гендерна експертиза передбачає виявлення у підручниках / посібниках «прихованих загроз» розвитку особистості дівчини та хлопця, ознак дискримінації за ознакою статі (використання лише маскулінитивів, не використання фемінітивів, наявність традиційних стереотипів, андроцентризмів, сексизмів тощо) та надання рекомендацій для їх усунення.

Студенти зі спеціальності «Соціальна робота» вивчають основні поняття, що стосуються організаційних основ соціальної роботи в історії України та історії сучасного світу. А також аналізують особливості соціального забезпечення, знайомляться з методами та формами соціальної роботи з різними категоріями і групами населення, осягають найефективніші способи її здійснення. Курс з історії соціальної роботи формує розуміння спрямованості та тенденцій розвитку соціальної допомоги як професійного виду діяльності, дає цілісне уявлення про розвиток теорії та практики соціальної роботи. Йдеться не лише про навчання студентів толерантності, розуміння і визнання різноманіття, але й розвиток професійних навичок розпізнавати дискримінацію та дотримуватися прав людини [4, с. 88–89].

Для проведення нашого дослідження автор скористався методологією, запропонованою у роботі «Теоретико-методологічні засади гендерної експертизи підручників» авторського колективу [3]. У ній визначені поширені дискримінаційні практики у шкільних підручниках. Такий гендерний підхід ми будемо використовувати для аналізу навчальних посібників для вищої школи.

Авторки зазначеної статті пояснили передумови дискримінаційних практик, наведених у навчальній літературі: «...автори й авторки підручників, як і всі ми, – продукти того суспільства, в якому зростали й формувалися, в якому наявна, на жаль, гендерна дискримінація, що часто вважається нормою, а тому закономірно, що буває важко – без особливого аналізу й свідомого критичного підходу – помітити продукovanі гендерні стереотипи» [3, с. 51].

Проведений гендерний аналіз навчальних посібників з історії соціальної роботи підтверджує одну з типових дискримінаційних практик – *кількісна диспропорція у представленості осіб обох статей*. На основі кількісного аналізу встановлено, скільки разів зазначаються відомості про жінку / дівчину, а скільки про чоловіка / хлопця. У результаті близько 90 % випадків згадується про останніх, що свідчить про провідну роль чоловіка у становленні та розвитку суспільних процесів, зокрема, соціальної допомоги.

Звертаємо увагу на *паритетність (непаритетність) у представленні осіб обох статей на сторінках підручників*. Попередній експертний аналіз вказує на нерівномірне кількісне співвідношення жіночих і чоловічих образів: про жінок згадується в текстах посібників рідше, ніж про чоловіків. Дійсно, шанси залишити яскравий слід в історії (а отже і потрапити до контенту навчальних книг) у представників чоловічої статі були незрівнянно вищими, аніж у жінок. В умовах патріархату саме чоловіки завжди мали

вільніший доступ до публічних, соціально престижних сфер діяльності (політичної, військової, економічної, наукової, освітньої). Така очевидна асиметрія вказує на те, що саме чоловіча стать «приховано» вважається соціальною нормою, стандартом, і цієї кількісної диспропорції, безсумнівно, треба уникати [3, с. 52].

Зміст навчального матеріалу передає *представлення осіб різних статей лише в стереотипних гендерних ролях*. Окрім кількісного співвідношення жіночих та чоловічих образів, детальному аналізу має бути піддане їх якісне, змістовне наповнення – тобто те, які особистісні риси, соціальні ролі, види діяльності, моделі поведінки і навіть цілі життєві сценарії притаманні жіночим і чоловічим персонажам, які фігурують у текстах. Ось лише найбільш типові приклади такого роду стереотипізації: турботливість, пасивність, слабкість, емоційність, чутливість, конформність – цими особистісними рисами автори підручників значно частіше наділяють дівчат; хлопців вже, як правило, зображують активними, сильними, сміливими, раціонально орієнтованими.

«Жіночі» життєві сценарії, що «приховано» прописані на сторінках підручників, націлюють дівчат майже виключно в приватну сферу (сім'ю, піклування про дітей, догляд за господарством без особливих претензій на якісь суспільно важливі досягнення, тоді як хлопців орієнтують на соціальний успіх на значно більш масштабному – суспільному рівні; знайти ж зображення хлопців чи чоловіків у ситуаціях, які б демонстрували відповідальне батьківство (піклування про дітей, зайнятість у домашньому господарстві), майже неможливо [3, с. 52].

Важливим у протидії дискримінації за ознакою статі є *використання гендерночутливої мови* – усного чи письмового висловлення, позбавленого андроцентризму, сексизмів і будь-яких інших дискримінаційних форм і смислів. Мовний андроцентризм – це відображення в мові «нормативності» чоловічого і «другорядності» жіночого, передусім через уживання форм чоловічого роду для позначення групи осіб обох статей [3, с. 54].

Відтак у *висвітленні практики соціальної допомоги жінка як правило виступає її об'єктом*. Наприклад, у навчальному посібнику А. Горілого, зазначено, що в Давній Греції та Давньому Римі бідним дівчатам держава надавала засоби для придбання посагу перед одруженням [2, с. 7]. Найпоширенішим видом підтримки жінок була допомога вдовам (безкоштовне отримання їжі, церковна допомога) [2, с. 14, 24, 35, 37, 40, 43, 50, 55, 59, 60, 68, 70; 1, с. 23, 65; 5, с. 27, 44].

З позицій традиційних гендерних практик висвітлюються *соціальні ролі жінки та чоловіка*. Так, А. Горілий показав особливості виховання дітей у Давній Греції та Римі: «займалися гімнастикою і дівчата, але окремо від хлопців, бо метою виховання дівчат була підготовка майбутньої матері сімейства і домашньої господині, у той час як із хлопців готували майбутніх воїнів» [2, с. 9]. На жаль, у посібнику відсутні коментарі щодо явної дискримінації жінок в Київській Русі, коли йдеться про сімейні зради. А. Горілий пояснив це тим, що «церква завжди стояла на сторожі шлюбу» [2, с. 48; 5, с. 33]. Наприклад, «монастирі були не лише інститутами громадської допомоги, а й органами громадського контролю – як місце покарання для жінок. Їх засилали до монастирів за подружню невірність (карали навіть і вдів)». Бажано було б зробити акцент на жіночій безправності та чоловічій всездозволеності в Середньовіччі. Знову таки, характеризуючи проституцію як соціальну проблему, автор посібнику вказує на всі форми покарання жінок [2, с. 77, 80; 5, с. 15–16], обходячи увагою роль у цих діях чоловіків.

Разом із тим, у посібниках А. Горілого, С. Глазунова, жінка показана і як суб'єкт соціальної роботи. Представляється важливою інформація, яку наводить А. Горілий, про діяльність сестри Володимира Мономаха Анни (Київська Русь): «...заснувала в Києві училище для дівчат, яких не лише утримувала за свій рахунок, а й навчала грамоти та різних ремесел» [2, с. 44]. Тут жінка виступає не лише як об'єкт, але й як суб'єкт соціальної роботи.

Автори наводять приклади активної соціальної діяльності пануючих, статусних жінок: Марії Медичі [2, с. 63–64], Катерина II [2, с. 71–75; 1, с. 68–70; 5, 40, 49, 52], російських імператриць Марії Федорівни та Марії Олександрівни [1, с. 74, 95]. А також благодійної діяльності в період Київської Русі княгині Ольги, яка заснувала першу лікарню в Києві [1, с. 37]. А також однієї із засновниць Київського братства, монастиря при ньому Єлисавети (Галини) Василівни Гулевич (1575–1642), відомої як Галшка Гулевичівна, яка переписала свої спадкові землі на Подолі в Києві братській школі, будинку для сиріт і монастирю [1, с. 51].

У цілому автори посібників *факти про дискримінацію жінок розглядають як негативне явище* [1, с. 83]. Також надають *матеріал, зорієнтований на вирівнювання гендерної асиметрії* [2, с. 50, 63, 75, 82, 87, 89, 98; 1, с. 49]. Один із яскравих прикладів: «Під час Другої світової війни та відразу після її

закінчення аграрне господарство України, житниці СРСР, було майже повністю зруйноване. Не вистачало понад 630 тис. осіб робочої сили, бо майже всі працездатні чоловіки були мобілізовані до війська; вони або загинули на війні чи були скалічені, або ще затримувалися на службі. Тому основною робочою силою села були жінки, питома вага яких серед тих, хто працював, у 1946 р. перевищувала 80%. Під урожай 1946 р. з великими труднощами і запізненнями було засіяно на 150 тис. га більше площ, ніж у 1945 р., але це становило лише 77,2% довоєнних площ. Через брак тракторів і коней для обробітку землі використовували корів, а бувало й так, що в плуги чи борони впрягалися жінки» [5, с. 128].

У посібниках висвітлено *роль жіночого руху XIX – поч. XX ст. у США, Західній Європі, на українських землях, спрямованого на захист прав і підтримку знедолених, зокрема, жінок і дітей.*

Громадський рух, очолюваний жінками – Мері Річмонд (1861–1928) та Джейн Аддамс (1860–1935), Елен Старр (1859–1940), призвів до інституалізації професійної підготовки соціальних працівників [1, с. 74, 76–77; 5, с. 84].

На українських землях жіночий рух сприяв утворенню громадських організацій. Громада сестер милосердя Товариства Червоного Хреста, заснована у 1878 р. у Києві, згодом названа Маріїнською (на честь імператриці Марії Федорівни) стала однією з авторитетних лікувальних організацій міста. Існуючи на кошти благодійних пожертв приватних осіб, вона відкривала безкоштовні лікарні для неімущих хворих [2, с. 99].

На рубежі століть у Києві виникло Товариство захисту жінок, яке об'єднувало інтелігенток різних національностей. А. Горілий розкрив його роль в організації допомоги бідним жінкам міста, насамперед молодим, з метою захисту від проституції. За його сприяння було відкрито гуртожиток для робітниць, дешево їдально, бюро праці та бюро безкоштовної правової служби» [2, с. 100];

Ще один напрям соціальної роботи представлений діяльністю відомої жіночої організації Галичини «Клубу русинок» (Львів). Клуб організував дешеву кухню для робітників і студентів міста, гуртожиток для молодих жінок, мережу дитсадків, жіночий кооператив «Праця». Робота клубу і кооперативу слугувала за модель для жіночих організацій в інших західноукраїнських містах: Бережанах, Коломиї, Самборі, Городниці» [2, с. 101].

Заслуговує на увагу висвітлення розвитку соціальної допомоги, починаючи з 1917 р., особливостей утвердження нормативно-правової бази соціального забезпечення (пенсійне забезпечення, різні форми матеріальної допомоги, надання пільг, соціальне страхування), яке більше стосувалося охорони материнства, дотримання основних прав жінок на українських землях [2, с. 111–113; 1, с. 100; 5, с. 66].

У посібнику А. Фурмана та В. Підгурської представляє особливий інтерес матеріал про комуністичні злочини, зокрема, порушення основних прав і свобод жінок: «У довоєнні роки були вислані в спеціальні концтабори чи на спеціальні поселення (на Північ і Схід Росії, у пустелі Казахстану) 400 тис. розкуркулених селянських родин (із них 200 тис. українських), мільйони жінок, удів і дітей як “ворогів народу”, причому ні в чому не винних» [5, с. 65].

Висновки. Проведена гендерна експертиза навчальних посібників з історії соціальної роботи засвідчила типові дискримінаційні практики – кількісну диспропорцію представленості осіб обох статей, представлення осіб різних статей у більшості випадків у стереотипних гендерних ролях.

Також виявлено, що у цих посібниках гендерна термінологія не використовується. В основному жінки виступають як об'єкти соціальної допомоги. Разом із тим, у посібниках подано факти про дискримінацію жінок як негативне явище, а також матеріал, зорієнтований на вирівнювання гендерної асиметрії. Позитивним є те, що, починаючи з XIX ст., висвітлюється роль жіночого руху, зорієнтованого на захист прав та підтримку знедолених, зокрема жінок та дітей, а також роль жінки в інституалізації професійної підготовки соціальних працівників.

Здійснюючи експертизу навчальних посібників, ми зовсім не ставили за мету применшити роль чоловіків у процесі становлення та розвитку соціальної роботи. З огляду на суспільно-політичні та соціально-економічні умови історично склалося, що чоловіки впродовж століть мали монополію на владу в усіх сферах життєдіяльності. Власне, такий історичний досвід має стати наочним прикладом для студентської молоді щодо того, в яких надскладних умовах відбувався процес встановлення рівноправ'я чоловіка і жінки. А також демонструвати позитивні та негативні аспекти цього питання. Тим самим буде забезпечуватися поряд із дидактичними цілями виховний вплив у контексті забезпечення гендерної рівності.

На основі результатів гендерної експертизи навчальних посібників з історії соціальної роботи А. Горілого (Тернопіль, 2004), А. Фурмана та М. Підгурської (Тернопіль, 2014), С. Глазунова (Дніпро, 2015) можемо констатувати, що всі вони є відносно гендерночутливими з об'єктивних обставин, які висвітлені у змісті статті.

Водночас вироблено засадничі підходи до укладання навчально-методичного забезпечення з урахуванням антидискримінаційних практик у змісті навчальних книг:

- доцільно використовувати об'єктивні гендерні зразки, враховувати особливості соціальних ролей, індивідуальних якостей жіночих і чоловічих образів, з якими знайомляться на сторінках посібників і засвоюють студенти, прогнозувати, як вони впливатимуть на розвиток особистості та становлення майбутнього фахівця соціальної сфери;

- навчальний матеріал має тлумачити стереотипи, які формувалися на різних етапах розвитку людства, породжуючи соціальну несправедливість і системну дискримінацію. На нашу думку, це гарантуватиме спрямованість системи фахової підготовки майбутніх соціальних працівників на рівноправність статей, утвердження рівних можливостей жінок і чоловіків, їх взаємодії на партнерських засадах у різних сферах життєдіяльності.;

- зміст навчальних посібників має сприяти оволодінню майбутнім соціальним працівником навичками гендерного аналізу;

- у викладі навчального тексту звертати увагу на гендерну симетрію мови, що передбачає пропорцію у представленні соціальних і культурних ролей обох статей та уявлень про них у різних сферах життя.

Література:

1. Глазунов С. В. Нариси з історії соціальної роботи [Текст]: навч. вид. / С. В. Глазунов. – Д. : РВВ ДНУ, 2015. – 116 с.
2. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи : навч. посіб. / А. Г. Горілий. – Тернопіль : Вид-во Астон, 2004. – 174 с.
3. Малахова О. А. Теоретико-методологічні засади гендерної експертизи підручника / О. А. Малахова, О. А. Марущенко, Т. В. Дрожжина, Т. В. Коробкіна // Експертиза шкільних підручників : інструктивно-методичні матеріали для експертизи електронних версій проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навч. закладів [посіб.] / за заг. ред. О. М. Топузова, Н. Б. Вяткіної. – К. : Педагогічна думка, 2016. – С. 48–56.
4. Уолцер М. О терпимости / М. Уолцер. – М. : Идея-Пресс, Доминтеллектуальной книги, 2000. – 160 с.
5. Фурман А. В. Історія соціальної роботи : [навч. посіб.] / Анатолій Васильович Фурман, Марія Васи́лівна Підгурська. – Тернопіль : ТНЕУ, 2014. – 174 с.

УДК 3.086

Вітковська І. М.

аспірант, викладач кафедри
соціології управління та соціальної роботи
соціологічного факультету Харківського
національного університету імені В. Н. Каразіна.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ СУТНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Статтю присвячено огляду базових теоретико-методологічних підходів до аналізу сутності соціальної відповідальності як одного з важливих феноменів сучасного суспільства. Поняття «соціальна відповідальність» аналізується з точки зору екзистенціального, марксистського, етичного та дискурсивно-комунікативного підходів. Крім того, автором запропоновано розглянути сутність соціальної відповідальності з точки зору структурно-функціонального та діяльнісного підходів. У зв'язку з цим в статті аналізується феномен соціальної відповідальності у межах теорії соціальної дії та теорії соціальних систем.

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність, соціальна дія, соціальна система, теоретико-методологічні підходи.

Статья посвящена обзору базовых теоретико-методологических подходов к анализу сущности социальной ответственности как одного из важных феноменов современного общества. Понятие «социальная ответственность» анализируется с точки зрения экзистенциального, марксистского, этического и дискурсивно-коммуникативного подходов. Кроме того, автором предложено рассмотреть сущность социальной ответственности с точки зрения структурно-функционального и деятельностного подходов. В связи с этим в статье анализируется феномен социальной ответственности в рамках теории социального действия и теории социальных систем.

Ключевые слова: ответственность, социальная ответственность, социальное действие, социальная система, теоретико-методологические подходы.

The article is devoted to the review of basic theoretical and methodological approaches to analysis social responsibility as one of the important phenomena of modern society. The concept «social responsibility» is analyzed from the standpoint of existential, Marxist, ethical and discursive-communicative approaches. In addition, the author proposed to consider the essence of social responsibility in terms of structural-functional and operational approaches. In this connection, the article analyzes the phenomenon of social responsibility within the framework of the theory of social action and the theory of social systems.

Keywords: responsibility, social responsibility, social action, social system, theoretical and methodological approaches.

Постановка проблеми. У сучасному науковому дискурсі актуальним залишається питання про теоретико-методологічні підходи до визначення соціальної відповідальності, адже дослідження окремих аспектів феномену відповідальності здійснюється в рамках різних наукових дисциплін, кожна з яких зосереджує увагу на окремих аспектах її змісту, пропонуючи специфічні підходи та методи дослідження. Однак науковий інтерес до феномену не згасає, оскільки, незважаючи на кількість існуючих праць, цілісної картини, яка б описувала сутність соціальної відповідальності, немає. На наш погляд, соціальну відповідальність як явище соціального життя необхідно проаналізувати з різних сторін, розкриваючи її численні грані. В. Канке розглядає кілька теоретико-методологічних підходів до аналізу феномену відповідальності, серед яких виділяє екзистенціальний, марксистський, етичний, дискурсивно-комунікативний [6, с. 274-282], кожен із яких характеризується своїм специфічним змістом, пропонує свої

способи дослідження. Вважаємо за доцільне проаналізувати існуючі в літературі теоретико-методологічні підходи, але з застосуванням суто соціологічних теорій для більш глибокого відображення всіх якісних характеристик феномена соціальної відповідальності, його змісту. Різноманітність цих підходів дозволить нам дослідити природу соціальної відповідальності не з позиції домінування одного з аспектів його вивчення, а в розв'язку кожного з них [4, с. 32].

Ступінь розробленості проблеми. Вагомий внесок у створення основ загальної теорії відповідальності зробили зарубіжні вчені: К.-О. Апель, Дж. Ролз, П. Рікер, Х. Ленк, Х. Йонас та ін., а також вітчизняні: Е. Ануфрієв, Н. Головко, С. Дмитрієва, Р. Косолапов, Є. Левченко, В. Маркова, А. Ореховський, А. Панов, А. Плахотний, П. Симонов, Н. Соколов, М. Табунов, А. Черемніна, Н. Фокіна та ін. Серед учених, які зараз працюють над проблемою соціальної відповідальності, можна назвати А. Андрущенко, В. Бакірова, О. Безрукову, Є. Головаху, І. Євдокимову, О. Куценко, М. Лукашевича, О. Мазурика, І. Михайленко, Б. Нагорного, І. Савченка, О. Радченка, Л. Хижняк, М. Шульгу та інших.

Мета статті – розгляд базових теоретико-методологічних підходів до аналізу сутності феномену соціальної відповідальності.

Тема відповідальності була й залишається однією з найулюбленіших в дискурсі екзистенціалістів. Екзистенціалісти (відомі представники – С. Кьєркегор, Жан Поль Сартр та інші) соціальну відповідальність розглядали не як відповідальність особи перед суспільством або суспільства перед особою, а як загальний рівень розвитку відповідальних відносин у суспільстві в його індивідуалізованому вигляді. С. Кьєркегор пов'язував та співвідносив свободу не з обов'язками, а з відповідальністю. Свобода виражається в відповідальності, при чому мова йде про відповідальність у новому значенні як осмисленому відношенні до власної поведінки незалежно від інститутів чи категоричних настанов. Відповідальність у С. Кьєркегора виступає необхідним фактором етичного, морального удосконалення особистості, та розглядається як умова одного із можливих станів особистості [9].

Жан Поль Сартр вважає, що відповідальність повністю суб'єктивна. Усі вчинки людини визначаються самою людиною, а не обумовлені середовищем, спадковістю або вихованням. Людина відповідальна за свій вибір й за те, що вона вибирає: існування у світі речей, комфорті і несвободі або житті як прояві свого ества, незалежно від розвитку суспільства й культури, тому відповідальність лягає саме на саму людину. Таку відповідальність французький екзистенціаліст називає «абсолютною». На думку Ж. П. Сартра, «відповідальність одного індивіда набагато більша, ніж ми могли б уявити, оскільки поширюється на все людство ...» [14, с. 557]. Також філософ стверджував, що ніхто окрім людей не створює соціальний світ, що немає жодної таємничої сили, що стоїть за діями людей, відтак все залежить тільки від людини: «...якщо існування дійсно передує суті, то людина відповідальна за те, що вона є» [15, с. 96]. Таким чином, екзистенціалісти являються прихильниками особисто-орієнтованої концепції відповідальності, і з точки зору цього підходу суб'єктом відповідальності виступає конкретна особистість, адже повна відповідальність за своє існування покладається на людину.

Іншої точки зору при аналізі сутності соціальної відповідальності дотримувалися вчені-марксисты (основні представники – К. Маркс, Ф. Енгельс). Марксистська концепція відповідальності ґрунтується на основі єдності двох проблем – теорії свободи та проблемі взаємовідносин між особистістю та суспільством. Представники цього підходу визначають соціальну відповідальність як «універсальну форму зв'язку та взаємозалежності особистості та суспільства» [12]. Заслуга марксизму – це, в першу чергу, розуміння індивіда як істоти суспільної, яка не може жити ізольовано від інших, поза соціально-економічними відносинами. Описуючи класово антагоністичне суспільство, К. Маркс наділяв усі відносини в суспільстві класовими характеристиками. Вважаємо, що соціальну відповідальність також можна описати як явище, що носить класовий характер. Згідно з вченням К. Маркса, клас буржуазії прагнув укріпити капіталістичні відносини, а звідси – відповідав за благополуччя свого класу, але ніяким чином не відповідав перед робітничим класом (пролетаріатом). Таким чином, крізь призму політико-економічних ідей, викладених у праці К. Маркса «Капітал» [10], в завуальованому вигляді ми знаходимо ідею відповідальності пролетаріату за побудову комуністичного суспільства: «як клас, який повинен здійснити всесвітньо-історичну місію знищення капіталізму та побудови нового, комуністичного суспільства, пролетаріат і сприймає свою соціальну відповідальність, насамперед, як відповідальність за досягнення цієї мети» [навод за: 17, с. 80].

Зазначимо, що марксистська концепція відповідальності розроблялася Харківською школою під керівництвом О. Плахотного в 70-80-ті роки ХХ століття. У працях О. Плахотного, і, насамперед, у

монографії «Проблеми соціальної відповідальності» [12] зазначається, що одним із основних принципів, які характеризують марксистський підхід до проблеми відповідальності, є єдність гносеологічного та соціологічного аспектів у її дослідженні. Дослідження відповідальності у гносеологічному плані пояснює її як специфічне відображення матеріальних відносин, соціального буття. Люди живуть у світі закономірних причинно-наслідкових зв'язків та стосунків, тому знаходяться в залежності від них. Відносини відповідальної залежності породжуються закономірностями матеріального виробництва. У гносеологічному плані соціальна відповідальність проявляє себе в межах необхідності, тобто якщо свобода означає можливість ухвалювати визначені рішення зі знаннями справи, то відповідальність обумовлює характер вибору та спрямованість діяльності. Відповідальною діяльністю є настільки, наскільки в ній проявляється опанування необхідності, знання об'єктивних потреб розвитку суспільства. Соціологічний підхід потребує, насамперед, виявлення місця та ролі соціальної відповідальності в системі суспільних явищ, суспільної регуляції й соціального призначення в якості синтетичного феномену [12]. Таким чином, марксистська концепція відповідальності – це відповідальність буржуазії перед пролетаріатом (робочим класом). Погодимось з думкою В. Канке, який зауважує, що марксистки ставлять колективізм вище індивідуалізму. Обґрунтування своєї позиції вони бачать у тому, що люди протягом свого життя мають працювати спільно, адже в суспільному виробництві вони реалізують одні й ті ж відносини [6, с. 102]. Отже, марксистки є прихильниками колективної концепції відповідальності, де суб'єктом виступає суспільство, тобто суспільство важливіше індивіда.

Представники етичного підходу (даний напрям розвивали Ф. Достоєвський, М. Бахтін та інші) у роздумах про соціальну відповідальність акцентують увагу не на прагматичних, а на ціннісних, духовних й орієнтованих на людину проблемах. Ф. Достоєвський розкриває діалектику свободи та відповідальності особистості. «Істинна свобода – це найбільш висока відповідальність людина за свої вчинки, це важка ноша і навіть страждання» [16]. Таким чином, Ф. Достоєвський розглядав відповідальність як сутнісну людську рису, але відповідальність при цьому уявляється такою, що не робить людину щасливою, а потребує постійних зусиль поводитися відповідально.

Під час дослідження проблеми відповідальності доцільно звернутися до ідей М. Бахтіна. Філософ зосереджує увагу на індивідуальній відповідальності, яка проявляється у вчинках особистості. М. Бахтін стверджував, що вчинки є формою відповідального існування особистості в світі, і тільки вона несе за них повну відповідальність. При цьому компетенцією моральної відповідальності є факт здійснення вчинку, а зміст вчинку – компетенція спеціальної відповідальності, яка заснована на знанні та вмінні [2, с. 82]. Таким чином, представники етичного підходу наголошують на особистісній відповідальності суб'єкта за свої дії та вчинки.

Представники дискурсивно-комунікативного підходу (К.-О. Апель, М. Рідель, Ю. Габермас) вважають, що особливо важливим є те, що категорія відповідальності поряд з таким поняттями як «справедливість», «суверенність особистості», «обов'язок» та «сумління» отримує нове інтерсуб'єктивне забарвлення. І це стосується не тільки дослідження комунікативного підґрунтя цих категорій, а й виявлення тих соціально-інституціональних детермінант, які вможливають формування якостей соціальної відповідальності особистості. К.-О. Апель, М. Рідель, Ю. Габермас підтримують ідеї етики відповідальності й доводять необхідність дискурсивного обґрунтування норм відповідальної поведінки. Науковці зазначають, що соціальна відповідальність – це відповідальність суб'єктів у розв'язанні проблем усіх членів реальної комунікативної спільноти, а саме нині існуючих людей. Суб'єктами відповідальності стають потенційні учасники дискурсу. Манфред Рідель у статті «Свобода і відповідальність» дає таке визначення: «Відповідальність – це комунікативне поняття, в якому перехрещуються мовні та реальні стосунки особи. Відповідальним є кожен, хто вступає у ситуацію промови та відповіді». На думку М. Ріделя відповідальність «є справжньою» лише тоді, коли йдеться про «внутрішню потребу» [13, с. 68-83].

Важливим моментом у дискурсивному підході, як вважає К.- О. Апель, є оцінка наслідків дій та побічних впливів, а також обґрунтування норм на основі досягнення взаєморозуміння між усіма можливими учасниками дискусії. «У площині серйозного аргументованого дискурсу, який у науці постає як остання, достеменно інстанція раціональності, неминуче вже визнається нормативний принцип рівної співвідповідальності усіх членів спільноти для розв'язання будь-якої проблеми» [1, с. 413-449]. У такому разі відповідальність тут отримує нову форму – співвідповідальності.

Проаналізувавши існуючі теоретико-методологічних підходи (екзистенціальний, марксистський, етичний, дискурсивно-комунікативний) до аналізу сутності соціальної відповідальності, ми вважаємо, що на сучасному етапі розвитку соціологічного знання сутність соціальної відповідальності варто розглянути з точки зору структурно-функціонального та діяльнісного підходів. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне дослідити феномен соціальної відповідальності у межах теорії соціальної дії та теорії соціальних систем.

Досить плідний аналіз сутності соціальної відповідальності, на наш погляд, можна здійснити у межах теорії соціальної дії М. Вебера. Однією з центральних методологічних категорій соціологічної теорії М. Вебера є категорія «соціальна дія», яку він аналізує в таких працях як «Протестантська етика і дух капіталізму», «Господарство і суспільство: нариси розуміючої соціології», «Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика» та ін. Соціолог визначає соціальну дію як «найпростішу одиницю соціальної діяльності, що позначає дії індивіда, які орієнтовані на минулу, теперішню чи майбутню поведінку «інших» людей, при цьому під «іншими» розуміються як окремі особи – знайомі чи незнайомі, так і невизначена кількість незнайомих людей» [3, с. 164].

Невід'ємним моментом соціальної дії М. Вебера є «орієнтація діючої особи на іншого індивіда чи оточуючих його других індивідів» [3]. «Орієнтація на іншого» – стає одним з центральних методологічних принципів соціології М. Вебера. Таким чином, структура соціальної дії, за Вебером, містить два компоненти: суб'єктивну мотивацію індивіда або групи, без якої, взагалі, не можна говорити про дію; і нормативно-ціннісну орієнтацію на поведінку іншого (інших), без якої дія не може розглядатися як соціальна [7, с. 264]. На думку М. Вебера, особливість соціальної дії полягає у можливості вибору способу досягнення мети та певних альтернативних засобів за умови взаємовигідного співробітництва та отримання взаємної користі. Дія, що не має очікування (навіть мінімального) та не передбачає усвідомлення певною мірою цього очікування, не є соціальною [3, с. 164]. Зауважимо, що соціальна відповідальність як дія завжди орієнтована на іншого та має певні очікування, значить, її можна визнати соціальною.

М. Вебер виділяє чотири «ідеальних типи» соціальної дії, які ми можемо використовувати під час аналізу соціальної відповідальності як соціальної дії. По-перше, це традиційна соціальна дія, заснована на звичаях, тривалій звичці, ритуалах і різних стереотипах. Мова йде про автоматичну дію, до якої відноситься переважна більшість звичайних дій людини. По-друге, афективна соціальна дія, яка емоційна, обумовлена афектами або емоційним станом індивіда. Тут важливо зазначити, що афективну та традиційну соціальні дії М. Вебер відносить до неусвідомленої, неосмисленої орієнтованої поведінки, а, отже, вони не є соціальними в повному розумінні слова [7, с. 277]. У контексті нашого дослідження аналіз соціальної відповідальності як традиційної та афективної соціальної дії не є доцільним, оскільки вони не осмислюються суб'єктом, а саме осмисленість є невід'ємною ознакою соціальної дії разом із ознакою «орієнтація на іншого». По-третє, це цілераціональна соціальна дія, яка має чітко усвідомлені діячем цілі та засоби для досягнення своєї раціонально поставленої й регульованої мети. Цілераціональна дія має високу міру відповідності між усіма її елементами, яка свідомо досягається. Мотивація індивіда набуває змістовний, більш конкретний і системний характер, що позитивно відображається на співвідношенні цілей і результатів діяльності. М. Вебер відзначає, що «безпосередньо найбільш зрозумілою за своєю змістовною структурою є дія осмислена, орієнтовна суб'єктивно, відповідно до засобів, які вважаються однозначно адекватними для досягнення однозначних і якісно усвідомлюваних цілей» [7, с. 266]. Орієнтуючись на мету, засоби й результати, індивід не абстрагується від своїх потреб, інтересів, а навпаки погоджує відповідно до них свої дії. Змінюється співвідношення між зовнішнім стимулюванням і внутрішньою мотивацією на користь останньої. У особистості з'являється можливість вибору засобів та способів досягнення сполучених зі своїми потребами цілей, реалізація не тільки прямих, але й зворотних зв'язків. Механізм реалізації цілераціональної дії передбачає реляційний його аспект, тобто очікування відповідних дій від інших суб'єктів. Іншими словами, в своїй діяльності індивід завжди здійснює соціальне відношення одного суб'єкта до іншого (інших). Зазначимо, що М. Вебер вважав найбільш чистим емпіричним прикладом цілераціональної дії – дію індивіда в економічній сфері. Наприклад, обмін товарами, конкурентна боротьба на ринку тощо. Сьогодні до цього переліку ми можемо додати соціальну відповідальність бізнесу, адже соціальна відповідальність, яка реалізується сучасними українськими компаніями, у більшості випадків переслідує чітко усвідомлені цілі, а також раціонально прораховує засоби, які необхідні для досягнення цих цілей (наприклад, бізнес-компанії мають чітко усвідомлені цілі й усі видатки корелюють із соціальною винагородою, що отримується під час їхньої реалізації). Також

прикладом соціальної відповідальності як цілерациональної дії в сучасному суспільстві може бути бажання різноманітних суб'єктів (бізнес-структур, соціальних організацій та установ, соціальних груп тощо) приховати справжній прибуток або ж проклямувати власне підприємство. По-четверте, це ціннісно-раціональна соціальна дія, яка детермінується «вірою в моральну, релігійну або іншу самодовільну цінність певної поведінки..., незалежно від її результату» [3, с. 376]. На нашу думку, соціальна відповідальність соціальних суб'єктів може розглядатися як самоцінність, але повинна враховувати результати їх діяльності з метою їх коригування.

Таким чином, можемо зробити висновок, що цілерациональна і ціннісно-раціональна типи дій мають усвідомлений зміст, визначаються свідомими мотивами – цілями або цінностями, і належать до соціальних. На нашу думку, соціальна відповідальність є характеристикою соціальної дії в її веберівському розумінні, тобто дії, яка орієнтована на інших (іншого). Щодо типології соціальних дій М. Вебера, то соціальну відповідальність логічно буде віднести до цілерационального типу дії, яка припускає осмислення поведінки різноманітних суб'єктів (бізнес-структур, соціальних організацій та установ, керівників, тощо), перетворенням цієї поведінки в передбачувану з наступним раціональним використанням цієї передбачуваності як засобу для досягнення продуманих цілей.

Феномен соціальної відповідальності можна розглядати і в межах структурного функціоналізму, зокрема в контексті теоретичного доробку таких його представників як Т. Парсонс, Р. Мертон, А. Р. Редкліфф-Браун, Б. Малиновський та ін.

Американський соціолог Т. Парсонс розглядав соціальні проблеми в контексті розробленої ним теорії соціальної дії та соціальних систем. У праці «Про структуру соціальної дії», «Про соціальні системи» автор зазначає, що дію можна вважати соціальною, якщо в ній присутнє очікування дій інших індивідів, орієнтація на їх діяльність. Т. Парсонс зазначав, що будь-яке соціальне, політичне, економічне або культурне явище може бути описане як певна система соціальної дії. У цьому змісті соціальна дія – це «те, що знаходиться у межах впливу норм і цінностей, соціальних інститутів й зразків культури» [11, с. 158].

Аналізуючи поняття «соціальна дія», Т. Парсонс виділяє такі її структурні компоненти як дійова особа (актор), ціль, ситуація і нормативна орієнтація дії, що задається через нормативно обумовлене співвідношення «ціль – засоби» [11, с. 158]. Дійова особа (актор), яка є частиною системи, прагне до досягнення певних цілей, а, отже, бере участь у процесах соціальної взаємодії через персональні цілі, виконуючи при цьому певні соціальні ролі [8, с. 159]. Поняття «ціль» у теорії соціальної дії Т. Парсонса розглядається на двох рівнях, виділяючи конкретну і абстрактну ціль. Конкретна ціль – це передбачуваний майбутній стан речей, при цьому ціллю є не тільки реальний продукт або вчинок, але й зобов'язання щонебудь зробити. Однак конкретна ціль не дозволяє пояснити вплив одного елемента системи на інший. Для цього необхідна абстрагуватися і вийти на аналітичний рівень. Абстрактна ціль – це не будь-яка позиція в майбутньому стані речей, а лише та, що обумовлюється «суб'єктивним аспектом» дії, а не ситуацією. Отже, в аналітичному змісті ціль – «це майбутній стан речей, на який дія орієнтована завдяки тому факту, що такий стан речей вважається бажаним для дійової особи (осіб) і значною мірою відрізняється від того, що можна було й очікувати, якби ситуація виявилась наданою проривному ходу події і стосовно неї не здійснювалося б ніякого активного втручання» [7, с. 164]. Цілі, згідно з Т. Парсоном, можуть бути довільними, випадковими або обраними на основі якогось знання [11, с. 96]. Нормативно-ціннісна система і ціль дії утворюють мотивацію соціальної діяльності, яка відображається в зусиллях у виборі певного варіанта поведінки. Це здійснюється через орієнтацію індивідуальної цілі на колективні цінності; персональних потреб на перспективні організаційні цільові настанови; підпорядкування індивідуальної поведінки загальним правилам [8, с. 160].

На нашу думку, соціальна відповідальність може бути проаналізована з точки зору теорії соціальної дії Т. Парсонс, адже соціальна відповідальність – це така характеристика дій соціальних акторів (держави, бізнес-структур, соціальних організацій та установ, соціальних груп, особистості), яка відображає виконання ними соціальних вимог та є інструментом для виконання ідеальних цілей, а також відповідність поведінки цих акторів суспільним нормам та інтересам, усвідомлення наслідків своїх дій для найближчого оточення та суспільства в цілому.

Важливо зазначити, що створивши «систему соціальної дії», Т. Парсонс вважав базовою одиницею цієї системи статусно-рольовий комплекс. «Статус відноситься до структурної позиції у межах соціальної системи, а роль є те, що людина робить, займаючи дану позицію, яка розглядається у контексті її функціональної значущості для системи загалом» [11, с. 264]. За таких умов тільки відповідальна

поведінка соціальних суб'єктів сприятиме згладжуванню проявів соціальних нерівностей, сприятиме взаємодії різностатусних соціальних суб'єктів, які мають різний доступ до матеріальних та соціальних ресурсів, беруть різну участь в управлінні, внаслідок чого розрізняються за джерелами й розміром доходів, за структурою особистого споживання, за рівнем і якістю життя [5, с. 23].

Отже, мета функціоналістського підходу розглянути соціальну відповідальність як соціальну систему, що поєднує частини, які складають єдине ціле, та виявити зв'язки між елементами шляхом співвіднесення визначених структурних одиниць із способами їхнього функціонування. У межах цього підходу соціальну відповідальність можна розглядати як складову частину суспільства, оскільки вона виконує функції (компенсаторна, регулятивна, кумулятивна, прогностична та ін.), що необхідні для збереження структурної цілісності соціуму.

Висновки. Таким чином, аналіз теоретико-методологічних підходів до сутності соціальної відповідальності свідчить, що представники екзистенціального, етичного та дискурсивно-комунікативного підходів є прихильниками особисто-орієнтованої концепції відповідальності, в якій головним суб'єктом є людина. Іншої точки зору дотримуються марксистки, вважаючи, що головний суб'єкт соціальної відповідальності – це суспільство, адже колективну відповідальність вони підносять вище індивідуальної.

З точки зору соціології, соціальна відповідальність може розглядатися як соціальна дія, що орієнтована на інших (іншого), а також як соціальна система, яка містить особистісну систему діючих суб'єктів (акторів), які орієнтовані на цінності та цілі, а також враховує їх статус. Соціальна відповідальність як соціальна діяльність – це дія або діяльність соціальних суб'єктів (держави, бізнес-структур, громадських організацій, соціальних груп, особистості тощо), які відображають виконання ними соціальних вимог, відповідність їх поведінки суспільним потребам та інтересам, усвідомлення наслідків своїх дій для найближчого оточення та суспільства в цілому. Проведений нами аналіз свідчить, що зазначені теоретико-методологічні підходи до аналізу сутності соціальної відповідальності підтверджують значимість соціальної відповідальності як важливого об'єкта соціологічного аналізу.

Література:

1. Апелъ К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до пост конвенціональної моралі / Пер. з нім. В. Купліна. Київ : Дух і літера, 2009. 430 с.
2. Бахтин М. М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. М. : Наука, 1986. С. 82-157.
3. Вебер М. Избранные произведения: перевод с: нем. М. Вебер, Ю. Давыдов, П. Гайденко, А. Филиппов. М. : Прогресс, 1990. 808 с.
4. Вітковська І. М. Концептуалізація феномена соціальної відповідальності: основні підходи // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. 2012. Вип. 165. Т. 177. С. 32-35.
5. Вітковська І. М. Соціальна відповідальність: теоретичні основи визначення та класифікації // Габітус. 2017. Вип. 4. С. 22-25.
6. Канке В. А. Этика ответственности. Теория морали будущего. СПб.: Логос, 2003. 352 с.
7. Кон И. С., Осипова Е. В., Гофман А. Б. История буржуазной социологии XIX – нач. XX века. М. : Издательство «Наука», 1979. 344 с.
8. Курбатов В. И. Современная западная социология: Аналитический обзор концепций: учебное пособие. Ростов-на-Дону : «Феникс», 2001. 416 с.
9. Кьеркегор С. Наслаждение и долг. Ростов-н / Д : Феникс, 1998. 415 с.
10. Маркс К. Теории прибавочной стоимости (IV том «Капитала»). Ч.1. Москва : Политиздат, 1978. 476 с.
11. Парсонс Т. О структуре социального действия / Под общей ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. М. : Академический Проект, 2000. 880 с.
12. Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности (Социологический аспект проблемы). Х. : Изд-во при Харк. университете ИО «Высшая школа» 1981. 256 с.
13. Рідель М. Свобода і відповідальність // Першоджерела комунікативної філософії. К. : Либідь, 1996. С. 68-83.

14. Сартр Ж. П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. М. : Республика, 2000. 639 с.
15. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм. // Сб. Сумерки богов. М.: Политиздат, 1990. 323 с.
16. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. 744 с.
17. Цветаева М. Ф. Социальная ответственность личности // Научный коммунизм. М. : Высшая школа, 1979. № 1. С. 79-87.

УДК 316.485(477)

Бова А. А.

канд. соц. н., старший научный сотрудник,
начальник научно-исследовательского отдела
ГНИИ МВД Украины

(НЕ)ПРОТЕСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ: КОНСТРУИРОВАНИЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИНДЕКСОВ

В статье представлен обзор подходов к построению социологических индексов политического протеста. Первый подход включает повышение мощности шкалы за счёт приписывания альтернативам вопросов определенных баллов. Весовые коэффициенты могут определяться исследователем, экспертами или на основании многомерного статистического анализа. Вторым подходом предполагается построение индекса на основании простой, невзвешенной суммы соответствующих альтернатив.

Установлено, что готовность к протестам можно охарактеризовать как с точки зрения разнообразия выбора протестных действий, так и с точки зрения конвенциональной и неконвенциональной форм политического участия. Рассмотрена структура взаимосвязей эмпирических индикаторов протестных настроений и участия в Евромайдане. Предложены интегральные индексы, полученные путем перекодирования шкал, характеризующих (не)протестные ориентации: индекс протестной ориентации, индекс непротестной ориентации, индекс неопределенности в ориентации на протест/отказ от протеста.

Для исследования взаимосвязей между четырьмя переменными использован множественный анализ соответствий, измерения внутренней согласованности шкал индексов – коэффициент Альфа Кронбаха. Эмпирической базой исследования послужили данные изучения общественного мнения «Украинское общество: мониторинг социальных изменений», проведенного Институтом социологии НАН Украины в 2014 году.

Ключевые слова: протестная/непротестная ориентация, готовность к протестам, конвенциональное и неконвенциональное политическое участие, множественный анализ соответствий, социологический индекс.

У статті представлений огляд підходів до побудови соціологічних індексів політичного протесту. Перший підхід включає підвищення потужності шкали шляхом приписування альтернативам запитань певних балів. Вагові коефіцієнти можуть визначатися дослідником, експертами або на підставі багатовимірного статистичного аналізу. Другий підхід передбачає побудову індексу на основі простої, незваженої суми відповідних альтернатив.

Встановлено, що готовність до протестів можна охарактеризувати як з точки зору різноманіття вибору протестних дій, так і з точки зору конвенціональної та неконвенціональної форм політичної участі. Розглянуто структуру взаємозв'язків емпіричних індикаторів протестних настроїв та участі в Євромайдані. Запропоновано інтегральні індекси, отримані шляхом перекодування шкал, що характеризують (не)протестні орієнтації: індекс протестної орієнтації, індекс непротестної орієнтації, індекс невизначеності щодо орієнтації на протест/відмову від протесту.

Для дослідження взаємозв'язків між чотирма змінними використано множинний аналіз відповідностей, вимірювання внутрішньої узгодженості шкал індексів – коефіцієнт Альфа Кронбаха. Емпіричною базою дослідження слугували дані вивчення громадської думки «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», проведеного Інститутом соціології НАН України в 2014 році.

Ключові слова: протестна/непротестна орієнтація, готовність до протестів, конвенціональна та неконвенціональна політична участь, багатовимірний аналіз відповідностей, соціологічний індекс.

© Бова А. А., 2018

The article presents an overview of approaches to the construction of sociological indices of political protest. The first approach involves increasing the power of the scale by assigning respondents' answers to certain points. Weight coefficients can be determined by the researcher, experts or based on multivariate statistical analysis. The second approach involves constructing an index based on a simple, unweighted sum of the corresponding alternatives.

It is established that the readiness for protests can be characterized both in terms of the variety of the choice of protest actions, and in terms of conventional and unconventional forms of political participation. The structure of interrelationships between empirical indicators of protest moods and participation in Euromaidan is considered. The integral indices obtained by recoding the scales characterizing the (non)protest orientations are proposed: the index of orientation toward protest, the index of non-protest orientation, the index of refusal protest/non-protest orientation.

For exploratory of the relationships between the four variables the multiple correspondence analysis and Cronbach's alpha for measurements of the internal consistency of the index scales are used. The empirical base of the research was the data of the study of opinion poll «Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes», conducted by the Institute of Sociology NAS of Ukraine in 2014.

Keywords: *protest/non-protest orientation, readiness for protests, conventional political and unconventional political participation, multiple correspondence analysis, sociological index.*

Общественно-политические события, связанные с гражданской активностью, традиционно находятся в поле зрения зарубежных и отечественных социологов. Актуальными для современной социологической науки являются задачи как количественного измерения предпосылок социальных возмущений, так и факторов, которые их тормозят. Вопросы о потенциальном и реальном участии населения в различных формах социального протеста фигурируют во многих социологических опросах, а для комплексного измерения протестного потенциала и протестного поведения предложены разнообразные социологические индексы, которые объединяют близкие по содержанию или статистически связанные между собой переменные, что дает возможность целостно характеризовать общественное мнение различных социальных групп, строить более лаконичные статистические модели, выполнять многомерную типологизацию.

Приписывание определенных баллов альтернативам вопросов или же шкалирование и применение методов редукции данных (анализ главных компонент, эксплораторный и конфирматорный факторный анализ) позволяют повысить мощность шкалы измерения, перейти от номинальных или порядковых шкал к шкалам псевдометрическим. В первом случае существенные трудности вызывает обоснованность выбора весовых коэффициентов, во втором возникают проблемы в сопоставимости результатов, поскольку значения индексов рассчитываются на выборочных данных за определенный год (или на массиве данных, объединенных за несколько лет).

Исследования по теме протестных ориентаций с разработкой соответствующих эмпирических индикаторов и шкал берут начало с 1960–1970-х годов. Как указывает Марио Кваранта, одна из стратегий измерения политического протеста включает изучение протестного потенциала, т.е. намерений, которые относятся к участию в подписании петиций, демонстрациях, бойкотах, забастовках, захвате или блокаде зданий, а также отказе платить арендную плату и налоги, рисовать лозунги или наносить ущерб имуществу. Вторая стратегия концентрируется на политических действиях, т.е. опыте непосредственного участия в демонстрациях, бойкотах, подписании петиций, забастовках, захватах зданий или фабрик [1, с. 25]. В свою очередь разные авторы подразделяют протестные действия на открытые и скрытые, активные и пассивные, законные и незаконные, мирные и насильственные (агрессивные), конвенциональные и неконвенциональные. Неконвенциональное политическое участие отличается большим радикализмом, противоборством с представителями органов власти, несет в себе значительные риски для людей и собственности, выходит за рамки правовых норм. Более того, по утверждению Дуга Макэдома, в широком смысле «неконвенциональность всех протестных действий заключается в том, что они позволяют оказывать воздействие на политический процесс в обход и вопреки установленным процедурам и правилам «институциональной» политики. Они открывают возможность воздействия на политический процесс для акторов (граждан), которые не имеют институциональной власти и доступа к механизмам принятия решений» [цит. по: 2, с. 84].

В зависимости от теоретических положений и заложенных в методический инструментарий эмпирических индикаторов, силы взаимосвязи между ними может рассчитываться (оцениваться) как один, так несколько интегральных индексов. При изучении общественного мнения жителей Кливленда (США) респондентам предлагалось ответить на 19 вопросов и выразить свое отношение к различным видам протестов, отметить интерес к политике и указать свой опыт участия в маршах и пикетированиях, а также в выборах разного типа. Данные социологического опроса обобщались посредством факторного анализа. Доном Боуэном, Элеонорой Боуэн, Шелдоном Говайзером и Луи Мазотти был построен интегральный индекс протеста путем взвешивания пунктов шкал на факторные нагрузки четырех переменных (одобрение маршей, пикетов и протестов; уверенность в том, что организация демонстрации протеста влияет на правительство; уверенность в том, что марши, пикеты и протесты решают проблемы; согласие с утверждением, что восстания приносят некоторую пользу). Выше среднего значения индекса располагались респонденты с высокими протестными ориентациями, а ниже – соответственно с низкими протестными ориентациями [3, с. 20–22].

Дуглас и Линда Нильсон при анализе данных опроса общественного мнения жителей Мадисона (США) обращают внимание как на протестные, так и на антипротестные ориентации населения в контексте его доверия к элитам. На основе ответов респондентов на 7 вопросов относительно поддержки различных видов протестных действий (по шкале Лайкерта) определялся уровень протестных ориентаций и рассчитывались два интегральных индекса – поддержка мирных акций протеста и поддержка насильственных акций протеста [4]. Рэйчел Муран, Магдалена Салдана, Шеннон Макгрегор и Адриан Зэх, основываясь на данных проекта по изучению общественного мнения в Латинской Америке, осуществленного в 25 странах, приходят к выводу о наличии двух факторов, обуславливающих общественное мнение по отношению к протестным действиям. Первый фактор образуют 2 переменные, отражающие умеренные протесты (одобрение по 10-ти балльной шкале действий «людей, участвующих в легальных демонстрациях», «людей, участвующих в организации группы для решения проблем сообщества»), а второй фактор – 3 переменные, охватывающие радикальные протесты, связанные с насилием и гражданским неповиновением (одобрение действий «людей, участвующих в блокировании дорог в знак протестов», «людей, вторгающихся в частную собственность или владения, с целью протестов», «людей, участвующих в группе, чтобы свергнуть избранное правительство») [5, с. 5–6]. В лонгитюдном исследовании, проведенном среди восточнонемецких, израильских и палестинских подростков, два фактора предполагаемого участия в политической жизни общества получили название неконвенциональных, однако законных методов протеста, и незаконных методов протеста [6, с. 132–133].

В одном из первых всеукраинских исследований по указанной тематике готовность к социальному протесту определялась с помощью соответствующих индексов, включающих средневзвешенные суммы ответов респондентов по порядковым шкалам, относительно возможного участия в таких формах гражданской активности, как сбор подписей, законная демонстрация, митинг, угроза забастовкой, бойкот, незаконная забастовка, захват зданий [7]. Всеукраинский социологический мониторинг общественного мнения Института социологии НАН Украины содержит ряд вопросов о протестных настроениях населения страны. Наталья Панина, Евгений Головаха и Эдуард Ключенко внесли весомый вклад в разработку и последующее внедрение в практику массовых социологических исследований Индекса дестабилизационного протестного потенциала (ИДПП), измеряющего социальную напряженность в украинском обществе, который включает взвешенную сумму ответов респондентов относительно возможного участия в десяти акциях политического протеста. Весовые коэффициенты для переменных, составляющих указанный индекс, выбирались на основании экспертного опроса [8, 9]. С помощью такой процедуры удалось «растянуть» шкалу и определить пороговые значения, которые свидетельствуют о нарастании кризисных явлений. Указанный индекс широко используется для характеристики динамики и особенностей протестных настроений населения Украины [10, 11].

Кроме выявления декларативных намерений респондентов, методический инструментарий социологических исследований включает вопросы об опыте общественно-политической и протестной активности. Так, Александр Резник, используя результаты изучения общественного мнения, проведенного в Украине, включил в процедуру факторного анализа переменную с совместимыми альтернативами, отражающими участие населения в 16 общественно-политических практиках, в том числе и протестных мероприятиях, и для массивов за разные годы нашел пяти- и шестифакторные решения [12, с. 242–247]. Анна Керн, Софи Мариен и Марк Хоге с помощью подтверждающего факторного анализа ответов

респондентов на шесть вопросов Европейского социального исследования выявляют две латентные переменные, отражающие институционализированное (членство в партии и работа в политической партии/группе активистов) и неинституционализированное политическое участие (обращение в течение последних 12 месяцев к политику или другому государственному должностному лицу, подписание петиции, участие в законных демонстрациях и бойкотирование определенных продуктов) [13].

Наряду с различными методами снижения размерности данных подсчет среднего балла по ряду индикаторов является широко распространенной процедурой в социологических исследованиях. В частности, Андрей Кирбиш построил индексы неэлекторального политического участия, электорального участия, участия в общественной жизни, ведения политических дискуссий и получил сравнительные оценки по композитным шкалам для выборок студентов, проживающих в странах, которые входили когда-то в состав бывшей Югославии [14, с. 4–5]. Пиппа Норрис на основе факторного анализа данных Всемирного исследования ценностей очерчивает три измерения политического участия: гражданский активизм (8 вопросов), протестный активизм (5 вопросов), голосование (1 вопрос). В итоге была предложена шкала протестного активизма, где самые низкие баллы выставлялись респондентам, которые не имели опыта каких-либо протестных действий, а самые высокие, – которые принимали участие в пяти протестных практиках [15, с. 196]. Таким образом, членство в различных организациях (например, политических партиях, профсоюзах, благотворительных, экологических, спортивных и других организациях), а также электоральное участие не входило в сферу протестной активности [1, с. 25].

Отметим, что во Всемирное исследование ценностей/Европейское исследование ценностей включены вопросы, одновременно фиксирующие как реальное участие в протестах, так и определенные намерения респондента предпринять их в будущем. Такое совмещение во временном континууме разных альтернатив (выбор альтернативы о фактическом участии в политическом протесте исключает альтернативу о намерении) нельзя, на наш взгляд, признать удачным. К тому же формулировки вопросы не предполагают выяснения периода, когда были совершены те или иные протестные действия. Тем не менее, для обобщения данных относительно протестных намерений/действий Кристиан Вельцель и Франциска Дойч каждой альтернативе вопроса приписывают соответствующий весовой коэффициент [16]. На данных Европейского исследования ценностей с использованием модели шкалирования Моккена был построен индекс политического протеста [1, с. 29–32]. Похожий инструментарий использует также и Михаил Назаров при исследовании детерминант политического протеста [17]. Указанная формулировка альтернатив вопросов позволяет выделить группы протестных действий (мирных, активных и радикальных), упорядоченных как по степени готовности к протестному поведению, так и по частоте участия населения в протестах [18, с. 87–88]. В свою очередь Эрсин Калайджиоглу на основе данных изучения общественного мнения жителей Турции строит индекс протестного потенциала как главную компоненту, включающую линейную комбинацию переменных, отражающих намерения респондентов (отсутствие таковых) либо их опыт участия в подписании петиций, бойкотах, законных демонстрациях, стихийных забастовках и захвате зданий [19, с. 69].

Результаты Европейского социального исследования по вопросам политического участия населения Великобритании подвергались анализу главных компонент: 11 исходных индикаторов были собраны в четыре фактора, отражающих конвенциональные и неконвенциональные формы протеста, интерес к политике и участие в выборах. Аналогичная структура политического участия выявлена и в ряде других европейских стран [20, с. 7–8]. На основе вопросов об участии респондента в политических акциях за последний год, которые включены в указанный выше международный проект, Франческой Вассало построен индекс политического протеста, учитывающий разный вес выбора респондентом альтернатив подписания петиций, бойкота продукции и участия в законных демонстрациях [21, 22]. В свою очередь Александр Резник на данных Европейского социального исследования строит аддитивный индекс участия в общественно-политических практиках путем вычисления среднего арифметического значения перечня семи занятий респондентов (в том числе, подписания петиций, участия в санкционированных митингах или демонстрациях, бойкотирования каких-либо промышленных или сельскохозяйственных продуктов) [23, с. 92].

Юрий Левада при анализе массивов мониторинговых опросов общественного мнения жителей Российской Федерации вычислял социологический индекс как произведение долей респондентов, положительно отвечающих на вопросы о возникновении протестов и предполагаемом участии в них [24, с. 7]. Таким образом, учитываются ответы респондентов об их потенциальных действиях только при

выборе ими альтернативы вопроса о высокой вероятности протестов в населенном пункте. Мнение респондентов, выражающих готовность прибегнуть к протестам, не дожидаясь массовых выступлений, не принималось во внимание. В практической плоскости прогнозирования социальных возмущений большое значение имеет определение количественных параметров протестного ядра, которое выражает постоянную готовность выйти на демонстрации и митинги, безотносительно к их предварительному развертыванию. Российскими социологами также широко применяется индекс общественного протестного потенциала и индекс личного протестного потенциала, которые рассчитываются как взвешенная сумма ответов респондентов о вероятности акций протеста и готовности принять участие в них [25]. Отметим некоторое наложение вопросов, когда ответ о потенциальном своём участии респондент даёт исходя из возможности (ожиданий) массовых акций протеста.

Эдуард Маллер в своей монографии, посвященной изучению агрессивного политического участия, приводит методики измерения протестного поведения и протестных установок, конструирования разных видов шкал, а также результаты компонентного и факторного анализа индикаторов такого поведения, включающих незаконные забастовки, отказ платить арендную плату, захват зданий, борьбу демонстрантов с полицией, использование насилия против правительства [26]. Стивен Финкель и Карл-Дитер Опп предложили процедуру «мультипликативного взаимодействия шкал», когда ответы респондентов о прошлом участии в легальных или нелегальных протестных акциях («никогда», «один раз», «несколько раз») умножались на ответы о намерении принять участие в них (пять категорий: от «совсем нет» до «очень вероятно») и затем подвергались факторному анализу [27, с. 72].

Социологический инструментарий мониторинговых проектов содержит лишь несколько вопросов, посвященных исследованию политических протестов, и существенно уступает по объему соответствующим психологическим методикам [28–30]. Так, для измерения склонности к социальному активизму Александрой Корнинг и Даниэлем Майерсом разработан психологический опросник (Activism Orientation Scale), шкала которого включает 35 вопросов относительно вероятности действий, которые может совершить индивид в будущем. С помощью факторного анализа выявлены два фактора, определяющие конвенциональный активизм (28 пунктов) и чрезвычайно рисковый активизм (7 пунктов) [31]. Значительный интервал между массовыми социологическими опросами не позволяет зафиксировать ситуативные изменения общественного мнения и поведения граждан. Методологическую проблему построения социологических индексов также составляет установление согласования между декларативным выражением мнения и проявлениями реального политического участия.

Целью публикации является измерение протестных/непротестных ориентаций или неопределенной позиции населения постмайданной Украины на основании построения нескольких интегральных количественных показателей. Под протестными ориентациями будем понимать отношение респондента к протестной активности в целом и его представление о своей роли в протестных действиях. Протестная ориентация включает когнитивные, эмоциональные и поведенческие компоненты. Протестные/непротестные ориентации, обладая определенной изменчивостью и подвижностью, служат основой для формирования более устойчивых образований – протестных/непротестных установок. На протестные ориентации/установки влияет ряд факторов, в том числе и опыт протестной активности индивида.

Эмпирическую базу исследования составили данные проекта «Украинское общество: мониторинг социальных изменений» Института социологии НАН Украины. Необходимо учитывать, что всеукраинский социологический опрос ($n = 1800$) осуществляется один раз в год и поэтому он не может с точностью предсказать внезапно возникающие при определенных условиях социально-значимые явления. В тоже время комплексные социологические показатели показывают тенденции протестных настроений. Интегральные индексы построены на массиве 2014 года, поскольку в нём также присутствовал вопрос об участии населения в Евромайдане. Содержательный и статистический анализ основывается на изучении ответов респондентов, формулировка которых и соответствующие номера в анкете Института социологии НАН Украины представлены ниже [32, с. 200–2006].

с4. «Как Вы считаете, насколько возможны сейчас в Вашем городе/селе массовые выступления (митинги, демонстрации) населения против падения уровня жизни, в защиту своих прав?» (с возможными вариантами ответа: «1 – маловероятны; 2 – трудно сказать; 3 – достаточно вероятны»).

с5. «Если такого рода митинги, демонстрации протеста произойдут, Вы лично будете принимать в них участие или нет?» (с возможными вариантами ответа: «1 – скорее всего, нет; 2 – трудно сказать; 3 – скорее всего, да»).

с6. «В случае, если нарушаются Ваши права и интересы, какие меры и средства отстаивания своих прав Вы считаете эффективными и допустимыми настолько, что готовы сами принять в них участие?» (со шкалой с совместимыми альтернативами, которые кодировались 1 – в случае выбора респондентом и 0 – в противном случае:

«участие в предвыборных кампаниях;
сбор подписей под коллективными воззваниями;
законные митинги и демонстрации;
угроза забастовкой;
бойкот (отказ выполнять решения администрации, органов власти);
несанкционированные митинги и демонстрации;
незаконные забастовки;
голодовки протеста;
пикетирование государственных учреждений;
захват зданий государственных учреждений, блокирование путей сообщений;
создание независимых от Президента и правительства вооруженных формирований;
другое;

ни одна из мер не кажется мне эффективной и допустимой настолько, чтобы я принял в них участие;

затрудняюсь ответить»).

с7. «Что, по Вашему мнению, лучше – терпеть любые материальные трудности ради сохранения в стране порядка, мира и спокойствия, или в случаях значительного ухудшения условий жизни выходить на улицу с протестом?» (с такими вариантами ответа: «1 – следует любой ценой сохранять порядок, мир и согласие, 2 – трудно сказать, 3 – следует активно протестовать против постоянного ухудшения условий жизни»).

Четыре вопроса, которые включены в методический инструментарий Института социологии НАН Украины, имеют свои особенности. Так, вопрос *с4* отражает индивидуальную оценку возможности возникновения массовых выступлений, а вопрос *с5* фиксирует уже личную позицию относительно участия в протестах, которая в значительной степени является производной от ответа на предыдущий вопрос. Логическая и статистическая связь этих вопросов обуславливает их дальнейшее рассмотрение в комплексе. Вопрос *с6* направлен на уточнение использования возможных конвенциональных и неконвенциональных средств при отстаивании своих прав и интересов, а формулировка вопроса *с7* содержит одновременно и индивидуальный, и социальный компонент, поскольку респондент может иметь в виду как собственные действия, так подразумевать необходимость протестной активности других сограждан.

Количество пунктов шкалы и порядок их расположения в трех вопросах (*с4*, *с5*, *с7*) является одинаковым. Один вопрос (*с6*) содержит шкалу с совместимыми альтернативами, отражающих и потенциальное участие респондента в различных формах протестной активности, и участие в предвыборной кампании с целью отстаивания своих прав. Упомянутый выше ИДПП не включает такие альтернативы вопроса, как «участие в предвыборных кампаниях» и «другое». Содержательная интерпретация участия в выборах применительно к протестному поведению, конечно же, носит весьма дискуссионный характер. С одной стороны, для большинства людей выборы остаются внутренним долгом и являются легитимным действием в противовес протестно ориентированной позиции. Благодаря демократической процедуре голосования формируются органы представительской власти, через которые люди имеют возможность реализовать свои права и интересы. С другой стороны, участие в предвыборной кампании для одних людей сопряжено с поддержкой власти, а для других – является выражением их оппозиционных взглядов (протестное голосование), когда человек не может или не считает приемлемым для себя прибегать к различным формам протестных действий.

По данным мониторинговых социологических опросов большинство респондентов, выбирая альтернативу участия в предвыборной кампании, отмечает также дополнительно и какие-либо «протестные» ответы. В частности, на массиве социологических анкет 2014 года обнаружена

статистически значимая ($\alpha = 0,05$) позитивная связь между выбором участия в предвыборной кампании и сбором подписей под коллективными петициями (коэффициент корреляции Юла $Q = 0,69$; $se = 0,031$; 95% CI : 0,63–0,76), а также потенциальным участием в законных митингах и демонстрациях ($Q = 0,53$; $se = 0,041$; 95% CI : 0,45–0,61), угрозах забастовкой ($Q = 0,57$; $se = 0,071$; 95% CI : 0,43–0,71), бойкотах ($Q = 0,31$; $se = 0,079$; 95% CI : 0,16–0,47), голодовках протеста ($Q = 0,39$; $se = 0,15$; 95% CI : 0,11–0,68), пикетировании государственных учреждений ($Q = 0,31$; $se = 0,074$; 95% CI : 0,17–0,45). Вместе с тем, предполагаемое участие респондента в голосовании отрицательно связано с выбором альтернативы относительно создания независимых вооруженных формирований ($Q = -0,44$; $se = 0,19$; 95% CI : -0,82– -0,06).

Респонденты, выбирая соответствующие пункты шкалы, выражают мнение о возможных в той или иной степени действиях, поскольку реальный опыт протестной активности был лишь у сравнительно небольшой части опрошенных. Одновременно по ответам опрошенных жителей Украины можно судить об их симпатиях и потенциальной поддержке других сограждан, готовых выйти на улицы при определенных обстоятельствах, об отношении населения к власти и о том, как далеко оно готово зайти в борьбе за свои права. Один из вопросов анкеты содержит широкий диапазон разновидностей протестных практик и, таким, образом ответы на него могут четче идентифицировать лиц с неконформистскими взглядами, предполагающих обратиться к различным мерам и средствам протеста для отстаивания своих интересов, нежели лиц, не считающих для себя приемлемым принимать в них участие, и респондентов с неопределенной позицией относительно протестов.

Протест как политическое действие носит, как правило, массовый характер, в который вовлекаются большие социальные группы. Поэтому в социологическом смысле можно говорить о коллективных ориентациях на социальный протест. Достаточно условно можно сказать, что когнитивный компонент ориентации присутствует в ответах респондентов на вопрос об оценке вероятности выступлений населения, эмоциональный – в решении об активном протесте против ухудшения условий жизни или о терпении ради сохранения в стране порядка, мира и спокойствия, поведенческий – в готовности участвовать в митингах и демонстрациях протеста, а также отстаивать свои права, прибегая к различным формам протеста. В последнем случае, безусловно, присутствуют не только рациональные предположения, но и эмоциональное выражение определенного недовольства.

В анализ также включена большая категория неопределенных респондентов. Вариант альтернативы «трудно сказать» не имеет однозначной интерпретации. Так, например, индивиды могут более взвешенно подходить к самооценке своей готовности к протестам. За этим ответом также может скрываться и нежелание открыто высказывать уже сформированную активную позицию, и респонденты, принадлежащие к этой отдельной категории, могут потенциально пополнить ряды демонстрантов или по-другому выразить неудовлетворенность состоянием политического климата в государстве. Уменьшение численности указанной категории свидетельствует о возрастании определенности общественного мнения по вопросам поддержки/неподдержки протестов.

Несмотря на наличие различных социальных проблем, для большинства людей политическая борьба находится вне поля их насущных потребностей. Отказ от протеста часто трактуется как проявление конформизма, адаптации к существующим в социуме отношениям и правилам, отстраненности от общественно-политической жизни, безучастного наблюдения за событиями, однако мы не склонны рассматривать его исключительно в качестве пассивной или аполитичной позиции граждан. Часть населения не считает указанную форму политической деятельности эффективной в разрешении социальных конфликтов и давлении на власть, а также приемлемой для личного участия или поддержки общественных активистов. Другие люди опасаются возрастания градуса социальной напряженности и нестабильности в населенном пункте (регионе, стране), чрезмерного обострения межгрупповых противоречий и политической конфронтации, возможных негативных последствий радикализации общества. Кроме того, отдельные виды протестного поведения связаны с нарушением законодательных норм права и последующей реакцией правоохранительных органов, а также риском нанесения вреда жизни, здоровью и имуществу, что также является дополнительным барьером для проявления активных действий.

Декларация намерений далеко не всегда приводит к реальным действиям. Мониторинг Института социологии НАН Украины, проведенный в 2006, 2007, 2009, 2011 и 2013 годах, показывает, что доля ответов респондентов, принимавших участие хотя бы одной из шестнадцати общественно-политических

акций (например, убеждение друзей, близких, знакомых в правоте своих политических взглядов, контактирование с активистами политических организаций, а также с официальными представителями власти, ношение политической символики и т.д.) колеблется от 16,3% до 35,3% (в 2013 г. она составляла 20,2%) [33, с. 162–163]. Исходя из данных социологического опроса 2014 года, доля лиц, принимавшая непосредственное участие в акциях протеста против власти в декабре 2013 – феврале 2014 года в своём населенном пункте или г. Киеве, или помогавшая митингующим ресурсами (продуктами, вещами, деньгами) составила 17,1% респондентов (шкала переменной $z12$ с совместимыми альтернативами была трансформирована в дихотомическую с такими значениями: «0 – не участвовал, 1 – участвовал в акциях в Киеве, других городах или помогал митингующим»; для последующего анализа пропуски в данных закодированы нулями).

Для выявления эмпирической структуры готовности принимать участия в протестах и протестных ориентаций в целом, а также отказа от определенной установки был использован множественный анализ соответствий – многомерный статистический метод, позволяющий отображать ассоциации между категориями переменных в пространстве меньшей размерности, оптимальном для критерия, основанного на инерции (нормированной статистике хи-квадрат), которая является аналогом общей дисперсии. В результате множественного анализа соответствий происходит выявление факторов, квантификация категорий и объектов.

В статистическую обработку включен ряд дихотомий вопроса относительно отстаивания респондентами своих прав и интересов в случае их нарушения. Заметим, что многомерный статистический анализ вопроса с совместимыми альтернативами имеет ряд существенных ограничений, связанных с взаимоисключением ответов: выбор одной или целого ряда альтернатив не допускает выбор двух других (количественно этот эффект проявляется в отрицательной функциональной зависимости). Для того, чтобы сохранить при анализе в качестве активных содержательно близкие альтернативы «ни одна из мер не кажется мне эффективной и допустимой настолько, чтобы я принял в них участие» и «затрудняюсь ответить» они были объединены в одну категорию. Хотя категория «участие в предвыборной кампании» не учитывалась в анализе, она была отмечена на карте соответствий как дополнительная.

Общая картина взаимосвязей между категориями вопроса $сб$ представлена на рис. 1. Острый угол, образованный сочетанием категорий переменных с началом координат (центром тяжести), свидетельствует о наличии положительной ассоциации, угол в 90 градусов – об отсутствии связи, угол около 180 градусов – о наличии негативной ассоциации. При этом чем длиннее отрезки, соединяющие пары точек с началом координат, тем сильнее между категориями проявляется взаимодействие. Собственное значение первого измерения составляет: $\lambda_1 = 0,26$, второго – $\lambda_2 = 0,13$, значения скорректированной инерции соответственно – 82,2% и 6,1%. Таким образом, два фактора совместно объясняют 88,3% скорректированной инерции.

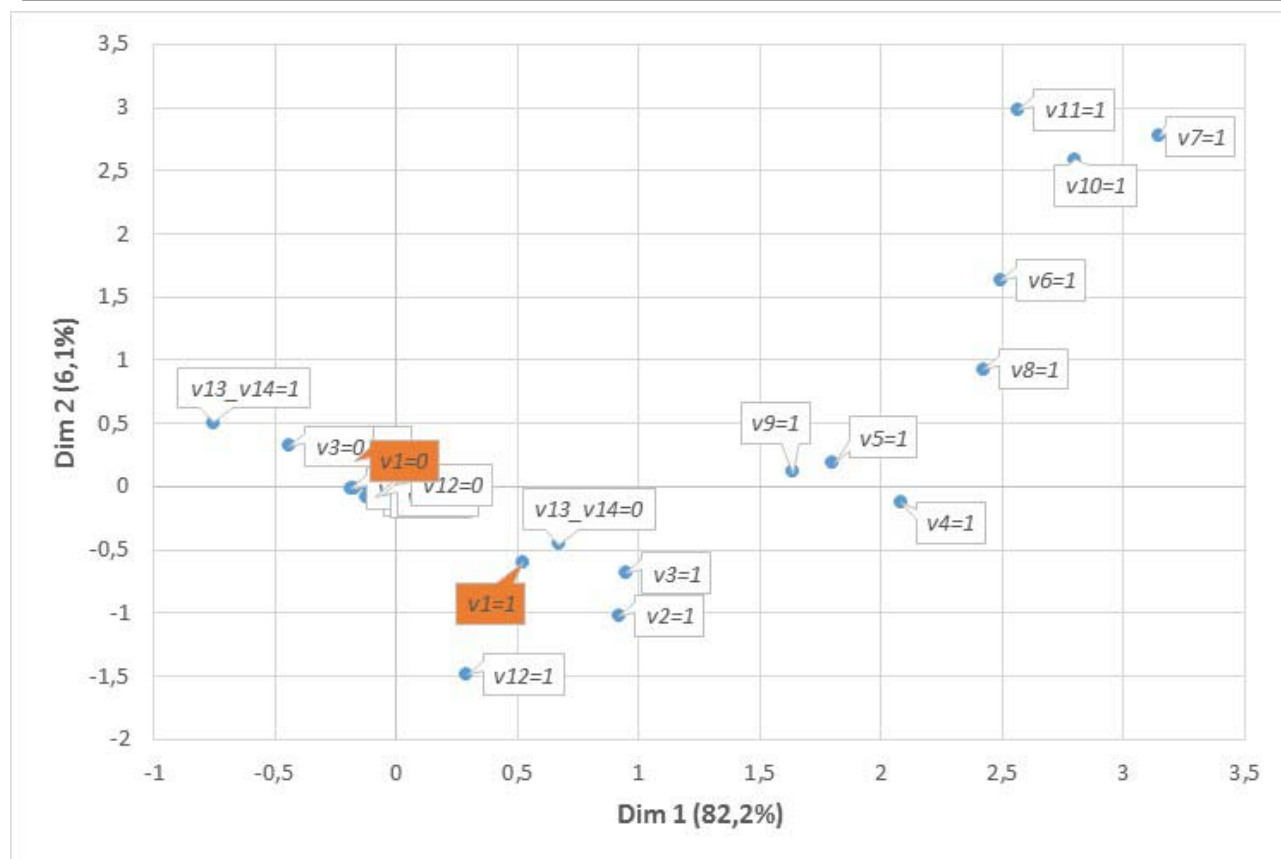

Рис. 1. Координаты категорий переменных, отражающих потенциальную готовность населения Украины к протестным действиям¹

Горизонтальная ось отделяет сторонников протестов от респондентов, которые воздерживаются от протестных действий или затрудняются ответить на этот вопрос. Индивиды, имеющие более высокие факторные баллы, склонны выбирать большее количество протестных альтернатив (включая и участие в

¹ Примечание. На рис. 1 категории соответствуют формулировкам альтернатив вопроса *сб*:

Участие в предвыборных кампаниях	v1
(дополнительная категория отмечена оранжевой заливкой)	
Сбор подписей под коллективными воззваниями	v2
Законные митинги и демонстрации	v3
Угроза забастовкой	v4
Бойкот (отказ выполнять решения администрации, органов власти)	v5
Незаконные митинги и демонстрации	v6
Незаконные забастовки	v7
Голодовка протеста	v8
Пикетирование государственных учреждений	v9
Захват зданий государственных учреждений, блокирование путей сообщений	v10
Создание вооруженных формирований	v11
Другое	v12
Ни одна из мер не кажется мне эффективной и допустимой настолько, чтобы я принял в них участие	v13_v14
Затрудняюсь ответить	

предвыборной кампании) Таким образом, первое измерение отражает разнообразие в выборе средств и методов политического протеста. Вертикальная ось разграничивает приемлемость для респондента основных форм политического участия. Так, в первом квадранте (положительная полуось ординат) располагаются неконвенциональные действия, которые реализуются вне институциональной структуры общества, а в четвертом квадранте (отрицательная полуось ординат) – преимущественно конвенциональные средства протеста. Ряд респондентов считает эффективным совокупность сугубо радикальных способов борьбы за свои права. Гражданская позиция населения, проявляющаяся в готовности участвовать в предвыборной кампании, соотносится с конвенциональными акциями протеста. Таким образом, результаты статистического анализа говорят в пользу обоснованности теоретических предположений о наличии основных составляющих политического участия, выражающегося в конвенциональной и неконвенциональной протестной активности, и могут быть использованы для построения субшкал, измеряющих эти две формы политического участия.

В последующую обработку включены в качестве активных три номинальные переменные (*c4*, *c5*, *c7*) и три бинарные альтернативы вопроса *c6* (кодировались 1 в случае выбора и 0 – в противном случае): *c6a* – ни одна из мер не кажется мне эффективной и допустимой настолько, чтобы я принял в них участие; *c6b* – затрудняюсь ответить; *c6c* – готов прибегнуть хотя бы к одной из одиннадцати мер протеста. После искусственного укрупнения последнего пункта шкалы следует констатировать, что 45,7% респондентов в 2014 году выражали готовность обратиться к каким-либо средствам и мерам протеста.

В качестве дополнительных (иллюстративных) категорий, которые не участвовали на первоначальном этапе в анализе, но отображались на карте соответствий, использовались одна из альтернатив переменной (*c6*) – *c6d*, фиксирующая потенциальное участие или неучастие респондента в предвыборной кампании, и переменная *z12* с категориями, отражающими ответы на вопрос об опыте протестной активности во время Евромайдана и помощи активистам, а также количественная переменная ИДПП (Index of destabilization of protest potential – *IDPP*).

Основные результаты множественного анализа соответствий – расположение категорий переменных в плоскости двух измерений представлены на рис. 2. Полученные оси трактуются как факторы. Собственное значение первого измерения составляет: $\lambda_1 = 0,38$, второго – $\lambda_2 = 0,25$, значения скорректированной инерции соответственно – 64,9% и 10,0%. Таким образом, два фактора объясняют 74,9% скорректированной инерции. Первое измерение (ось абсцисс) можно трактовать как напряженность протестного потенциала. Среди категорий, представленных этим измерением, существует наибольшая вариабельность. При этом на положительном полюсе первого измерения находятся признаки, связанные с потенциальным протестным поведением, а на отрицательном – с отказом от такого действия. Если спроецировать на первую ось значения категорий, то альтернативы вопросов «трудно сказать» будут стоять ближе к альтернативам отказа от протестов (отрицательная полуось).

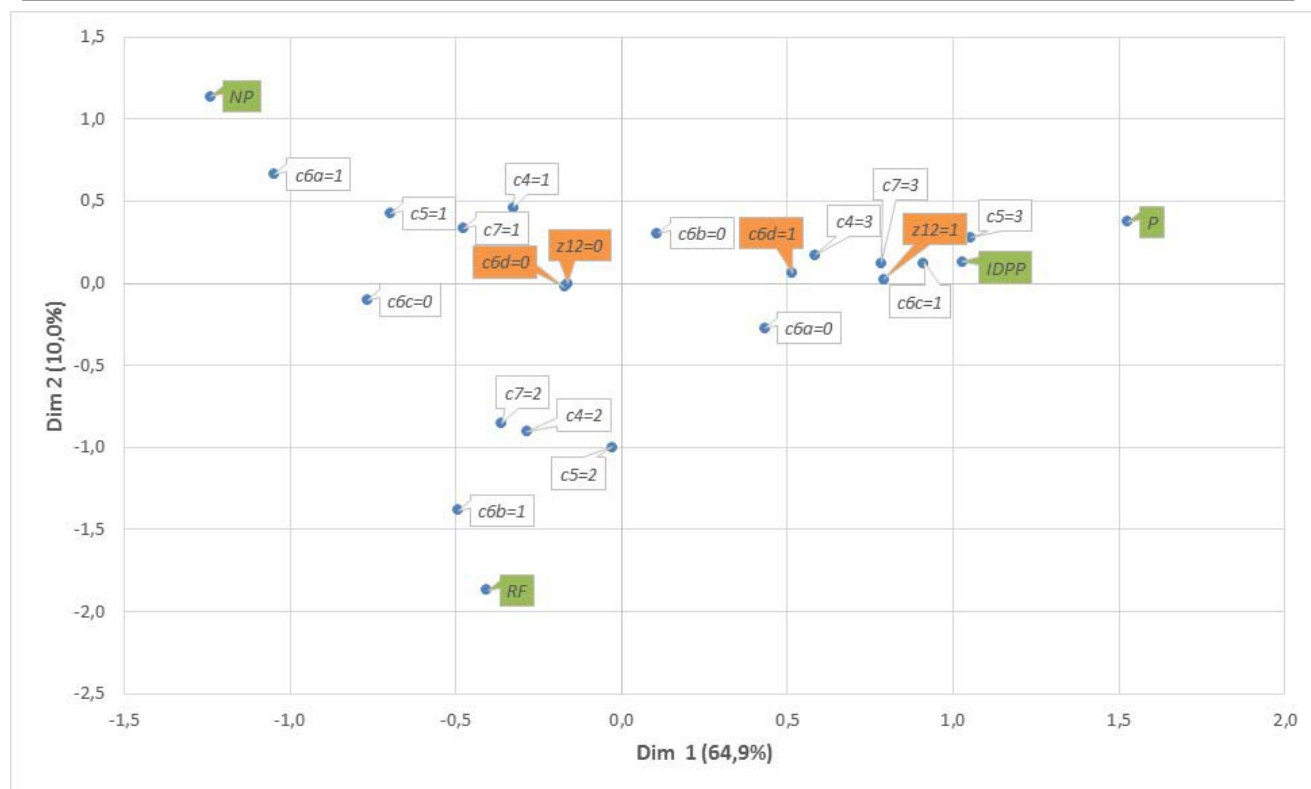

Рис. 2. Координаты категорий переменных, отражающих (не)протестные ориентации населения Украины и участие в Евромайдане²

Следует отметить, что по горизонтали проявляется и некая упорядоченность альтернатив явных переменных (от несогласия участия в протестных действиях и неопределенной позиции до полной поддержки протестов), что, вероятно, было заложено и авторами методического инструментария при формулировке соответствующих вопросов, где альтернатива «трудно сказать» занимала срединное положение.

Второе измерение (ось ординат) отражает определенность общественного мнения, когда респондент выбирает либо поддержку протестов/отказ от них, либо же совсем не может высказать свое мнение однозначно.

Из распределения точек по трем облакам можно сделать выводы о взаимодействии показателей, отражающих поддержку протестов или их непринятие, а также отсутствие мнения по этим вопросам. Если респондент оценивает выше вероятность протестов в своём населенном пункте и предполагает своё будущее участие в митингах и демонстрациях, он также готов прибегнуть к различным конвенциональным или неконвенциональным мерам и средствам протеста, а также придерживается мнения о необходимости активного протеста против постоянного ухудшения условий жизни. Категории дополнительных переменных участия в Евромайдане и потенциального участия в предвыборной кампании образуют взаимозависимости с категориями, относящимися к проявлениям протестных настроений. В свою очередь, положительное взаимодействие фиксируется между соответствующими группами альтернатив, фиксирующими отказ от протеста, и группами альтернатив, отражающими неопределенность общественного мнения относительно протестов.

На преобразованных данных также сохраняется статистически значимая связь ($\alpha = 0,05$) между укрупненной альтернативой, объединяющей различные формы потенциальной протестной активности, и

² Дополнительные переменные с номинальными шкалами обозначены оранжевой заливкой, переменные (индексы) с псевдометрическими шкалами – зеленой заливкой.

выбором альтернативы участия в предвыборной кампании ($Q = 0,62$; $se = 0,037$; $95\% CI: 0,55-0,69$). Однако заметим, что указанная на рисунке дополнительная категория неоднородна, поскольку объединяет как респондентов, которые выбрали только одну альтернативу, так и тех, кто, кроме участия в предвыборной кампании, выражает готовность прибегнуть и к другим мерам политического протеста³.

Основываясь на результатах предварительного разведочного анализа построены три интегральных индекса, измеряющих определенность и полярность (не)протестных ориентаций как арифметические суммы переменных, фиксирующих поддержку протестов, отказа от протестов или неопределенности общественного мнения по этим темам. Значения каждого из индексов рассчитывались по четырем переменным: преобразованным в фиктивные переменные путем дихотомизации альтернативы трех вопросов ($c4, c5, c7$) и трем альтернативам переменной $c6 - c6a, c6b, c6c$.

Значение коэффициента α Кронбаха, базирующегося на тетракорических коэффициентах корреляции (быстрая аппроксимация) переменных, из которых составлен индекс непротестной ориентации, – 0,67, индекс неопределенности в ориентации на протест/отказ от протеста – 0,60, индекс протестной ориентации – 0,76. Минимальное значение индексов равно нулю, максимальное – четырем баллам, среднее значение индекса непротестной ориентации (non-protest orientation – NP) равняется 1,54, индекса неопределенности в ориентации на протест/отказ от протеста (refuse to answer about protest – RF) – 0,93, индекса протестной ориентации (protest orientation – P) – 1,46. Заметим также, что в работе [34, с. 120] дается интерпретация среднего значения дихотомической переменной как доли людей в изучаемой совокупности, которая имеет единичное значение рассматриваемого признака. Индексы отражают не только самооценку собственных действий респондентов, но и широкий спектр рациональных соображений, ожиданий, предвосхищений, касающихся сферы общественно-политической активности, выражающейся в протестных формах.

Указанные количественные показатели также отображены на рис. 2 в качестве дополнительных категорий, которые располагаются вдали от начала координат и, следовательно, с помощью социологических индексов можно дифференцировать разные точки зрения на политический протест. Коэффициент корреляции Кэндела τ_{ab} ($\alpha = 0,01$) между значениями объектов по первому измерению, выделенному в результате множественного анализа соответствий, и индексом протестной ориентации составляет 0,83, между ИДПП и координатами объектов по первому измерению – 0,62, между ИДПП и индексом протестной ориентации – 0,59.

С помощью обнаруженных факторов (измерений) и построенных интегральных индексов можно быстро оценить определенность и направленность протестных/непротестных ориентаций в обществе в целом и среди отдельных социально-демографических групп. Кроме значений средних или распределения рангов в различных совокупностях интерес также представляют и характеристики респондентов по сочетанию признаков.

Учитывая проведенный анализ, можно сделать следующие выводы.

В мировой и отечественной социологии протестные настроения и факторы, которые их обуславливают, характеристика протестно-активных групп являются предметом многочисленных эмпирических исследований. Следует констатировать, что реальный, а не декларативный политический активизм остается уделом сравнительно небольшой части населения Украины. В то же время тема непротестных ориентаций, которые выступают и некоторым стабилизирующим фактором в социуме, или же нейтральной и неопределенной позиции по указанной проблеме (отсутствие установки), не была рассмотрена в должной мере. Мотивами потенциального неучастия граждан в протестных действиях могут выступать, например, индифферентность, когда ситуация не касается респондента, консерватизм, желание сохранить сложившийся социальный порядок, лояльность к политическому режиму, обращение к демократическим процедурам выборов или же наоборот, неверие в то, что власть в стране вообще можно коренным образом изменить к лучшему, следование традиционным социальным нормам и законопослушность, нехватка свободного времени, опасение за свою безопасность при массовых мероприятиях, отстраненность от политической жизни, неприятие протеста в целом либо некоторых его форм и средств выражения, отсутствие лидеров протестных настроений, несогласие с идеями,

³ В последующей работе мы намерены представить расширенную типологию протестных ориентаций населения Украины с учётом выбора альтернативы участия в предвыборной кампании вопроса относительно отстаивания респондентами своих прав и интересов в случае их нарушения.

требованиями и целями протестующих, неоднозначность в оценках результатов предыдущих массовых выступлений и др.

Для комплексной характеристики протестных взглядов и протестного поведения обычно используется сопоставление долей ответов респондентов по отдельным показателям или по объединенным альтернативам и интегральные индексы. Весовые коэффициенты определяются путем эвристического приписывания ответов респондентов определенных баллов, по результатам многомерного статистического анализа выборочных данных, на основе экспертного опроса. Социологический мониторинг позволяет констатировать уменьшение или повышение градуса общественного недовольства, характеризовать массовые политические настроения, однако исходя из этого сложно предсказать точное начало общественных конфликтов, которые обычно носят стремительный и ситуативный характер. Последние возникают не только в силу неудовлетворенности политическим режимом, но и в результате кризиса власти, раскола политических элит и мобилизации разного рода ресурсов (организационных, финансовых, медийных, человеческих и др.), направленных на реформирование политического поля.

Многомерный статистический анализ использован как для описания взаимосвязи между категориями, так и для отображения в пространстве меньшей размерности интегральных индексов, отражающих готовность прибегнуть к различным протестным тактикам, протестные/непротестные ориентации. С помощью множественного анализа соответствий исследована структура представлений респондентов об их действиях в случае нарушения прав и интересов. Установлено, что первый фактор определяет разнообразие протестных мер и средств, второй – выбор конвенционального или неконвенционального политического участия.

В результате анализа также обобщены ответы респондентов на четыре вопроса анкеты. Выявлены два фактора, которые определяют основные различия в протестных настроениях населения Украины. Первое измерение отделяет людей, ориентированных на протесты, от людей, которые воздерживаются от такого рода активности либо не имеют четко выраженного мнения относительно протестов. Это измерение также дискриминирует (разделяет в статистическом смысле) участников и неучастников Евромайдана. Люди, обладающие опытом протестной активности, имеют более выраженную протестную ориентацию. Второе измерение разграничивает людей с какой-либо позицией по отношению к протестам от людей, которым сложно определиться с мнением. Выявлены подобию между отдельными альтернативами вопросов. После укрупнения пунктов одной из шкал и образования фиктивных переменных построены три интегральные индекса (рассчитаны как простая, невзвешенная сумма выбора соответствующих альтернатив четырех вопросов), количественно измеряющие интенсивность протестной ориентации, отказ от протестов и неопределенность общественного мнения относительно протестных намерений.

Индекс протестной ориентации обладает лучшей внутренней согласованностью шкалы. Протестная/непротестная ориентация включает личную готовность присоединиться к митингам и демонстрациям, соотношенную с вероятностью возникновения последних; личные намерения отстаивать свои права посредством протестных акций или отказ от них; личный и социальный посыл на протестные действия в случаях значительного ухудшения условий жизни или на терпение ради сохранения в стране порядка, мира и спокойствия. Таким образом, индексы комплексно, на уровне общества в целом и отдельных социальных групп, учитывают соотношение основных видов коллективного действия, связанного с протестным движением, или неучастием в нём.

Предложенные интегральные индексы являются скорее историческими следами протестной мысли, на фоне которых актуализируются протестные движения, нежели тонким прогностическим инструментом. Вместе с тем для государственного управления представляется важным проведение регулярных социологических замеров по специализированным методикам, направленным на выявление недовольства населения, предпосылок возникновения межгрупповых конфликтов, радикализации общественных настроений.

Литература:

1. Quaranta M. Political Protest in Western Europe: Exploring the Role of Context in Political Action. Publisher: Springer International Publishing, 2015. – 149 p.
2. Массовая политика: институциональные основания / под ред. С.В. Патрушева. – М.: Политическая энциклопедия, 2016. – 286 с.

3. Bowen D., Bowen E., Gawiser S., Masotti S. Deprivation, Mobility, and Orientation toward Protest of the Urban Poor // *American Behavioral Scientist*. – 1968. – Vol. 11(4). – P. 20–24.
4. Nilson D., Nilson L. Trust in Elites and Protest Orientation: An Integrative Approach // *Political Behavior*. – 1980. – Vol. 2(4). – P. 385–404.
5. Mourão R., Saldaña M., McGregor S., Zeh A. Support for Protests in Latin America: Classifications and the Role of Online Networking // *Social Sciences*. – 2016. – Vol 5(4). – P. 1-19.
6. Rebenstorf H. Political Participation of Adolescents in Brandenburg: The Significance of the Family Context // *Democratic Development?: East German, Israeli and Palestinian Adolescents / Hilke Rebenstorf (eds.)* – P. 125–137.
7. Панина Н. Готовність населення до соціального протесту // *Політологічні читання*. – 1992. – № 2. – С. 28–38.
8. Ключенко Э. Измерение потенциала протеста и социальной напряженности: применение методических подходов Лайкерта и Терстоуна для конструирования интегральных количественных показателей // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 1999. – № 3. – С. 89–100.
9. Головаха Е.И., Панина Н.В. Потенциал протеста украинского общества // *Социологические исследования*. – 1999. – № 10. – С. 31–40.
10. Головаха Є., Жуленьова О. Соціальна напруженість і потенціал протесту в українському суспільстві: сучасний стан і динаміка // *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 2(16) / Головні редактори д.екоп.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. – С. 193-202.
11. Симончук О. Протестні установки населення України: динаміка та соціально-груповий профіль // *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 4(18) / Головні редактори д.екоп.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. — С. 145–160.
12. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 335 с.
13. Kern A., Marien S., Hooghe M., Economic Crisis and Levels of Political Participation in Europe (2002–2010): The Role of Resources and Grievances // *West European Politics*. – № 38(3). – P. 465–490.
14. Kirbiš A. Gender Gap in Citizen Engagement: A Cross-national Study of Students in Ex-Yugoslav Entities // *CRONEM 6th Annual Conference 2010 "Living Together - Civic, Political and Cultural Engagement among Migrants, Minorities and National Populations: Multidisciplinary Perspectives"*, 29 - 30 June 2010, University of Surrey, Guildford, UK. – 15 p. URL: goo.gl/SgrqVX. (circulation date: 24.11.2017).
15. Norris P. *Democratic phoenix: reinventing political activism*. Cambridge University Press, New York, 2002. – 290 p.
16. Welzel C., Deutsch F. Emancipative Values and Non-Violent Protest: The Importance of 'Ecological' Effects. *British Journal of Political Science*, 2012. – Vol. 42. – Issue 2. – P. 465–479.
17. Назаров М.М. Политический протест: опыт эмпирического анализа // *Социологические исследования*. – 1995. – № 1. – С. 47–59.
18. Коновалова В.С. Влияние вовлеченности в Интернет-деятельность на готовность к протестному поведению // *Общество и социология в современной России: материалы Всерос. науч.-практ. конференции «Общество и социология в современной России», посвященной XX годовщине празднования Дня социолога в Российской Федерации, г. Вологда, 13 – 15 ноября 2014 года : в 3 т. – Вологда : МСЭТ РАН, 2015. – Том 1. – С. 87–91.*
19. Kalaycioglu E. Religiosity and Protest Behaviour: The Case of Turkey in Comparative Perspective // *Turkey's Road to European Union Membership: National Identity and Political Change 1st Edition*, Kindle Edition / by Susannah Verney (Editor), Kostas Ifantis (Editor). London: Routledge, 2008. – P. 61–78.
20. Kenneth N., Heiko G. Patterns of participation: Political and social participation in 22 nations, WZB Discussion Paper, 2008. – No. SP IV 2008-201 – 44 p.
21. Vassallo F., Ding P. Explaining Protest in the Aftermath of the Great Recession in Europe: The Relevance of Different Economic Indicators. *Partecipazione e Conflitto*. – № 9(1). – 2016. – P. 101–126.
22. Vassallo F. The Impact of the Economic Recession on Protest Participation in Europe. Presented in session: "Protest and the Great Depression" At the 3rd International ESS Conference, 13-15th July 2016, Lausanne, Switzerland. – 24 p. URL: goo.gl/Su7HhC. (circulation date: 24.11.2017).
23. Резнік О. С. Чинники громадсько-політичних практик у європейських країнах // *Український соціум* – 2013. – № 1(44). – С. 89–99.

24. Левада Ю. Массовый протест: потенциал и пределы // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 1997. – № 3. – С. 7–12.
25. Протестный потенциал. URL: https://wciom.ru/news/ratings/protестnyj_potencial. (дата обращения: 14.08.2017).
26. Muller E. Aggressive Political Participation. – Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1979. – 320 p.
27. Opp K.-D., Finkel S., Muller E., Woljfeld G., Dietz., Green J. Left-Right Ideology and Collective Political Action: A Comparative Analysis of Germany, Israel, and Peru // The Politics of Social Protest: Comparative Perspectives on States and Social Movements / J. Craig Jenkins and Bert Klandermans, editors. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995. – P. 63–95.
28. Nilsson J., Marszalek J., Linnemeyer R., Bahner A., Misialek L. Development and Assessment of the Social Issues Advocacy Scale // Educational and Psychological Measurement. – 2011. – Vol. 71(1). – P. 258–275.
29. Гусейнов А.Ш. Протестная активность личности. Диссертация на соискание учёной степени доктора психологических наук: 19.00.01. – Краснодар, 2016. – 505 с.
30. Лавриченко О.В. Личностные детерминанты протестного поведения подростков // Вестник ЮУрГУ. Серия «Психология». – 2013. – Том 6. – № 3. – С. 35–41.
31. Corning A., Myers D. Individual orientation toward engagement in social action // Political Psychology. – 2002. – Vol. 23. – № 4. – P. 703–729.
32. [Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1\(15\), Т. 2](#). Таблиці і графіки / Головні редактори д.екон.н. В.М. Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – К.: Інститут соціології НАН України, 2014. – 412 с.
33. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.; під заг. ред. Т. Печончик. – К., 2017. – 308 с.
34. Толстова Ю.Н. Анализ социологических данных. Методология, дескриптивная статистика, изучение связей между номинальными признаками. – М. : Научный мир, 2000. – 352 с.

УДК 316.624.2

Бутиліна О. В.

канд. соц. н., доцент,
доцент кафедри соціології управління та
соціальної роботи
соціологічного факультету Харківського
національного університету імені В. Н. Каразіна.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ВИНИКНЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ КЛІЄНТІВ

У статті розглянуто основні групи клієнтів соціальної роботи. Проаналізовано типологію клієнтів за комбінацією їх характеристик. Робиться припущення про маргінальний стан клієнтських груп. Визначено моделі поведінки різних груп клієнтів та вплив маргінального стану на вибір способів подолання соціальних проблем. Окремо досліджується відносно нова категорія клієнтів соціальної роботи – внутрішньо переміщені особи. Робиться висновок про затяжний характер виходу із маргінального становища представників цієї категорії та перевагу пасивних моделей поведінки при вирішенні життєвих проблем.

Ключові слова: клієнт соціальної роботи, маргінальність, внутрішньо переміщені особи, соціальна проблема, модель поведінки.

В статье рассматриваются основные группы клиентов социальной работы. Проанализирована классификация клиентов по их характеристикам. Делается предположение о маргинальном положении клиентских групп. Определяются модели поведения различных групп клиентов и влияние маргинального положения на выбор способов преодоления социальных проблем. Отдельно исследуется относительно новая категория клиентов социальной работы – внутренне перемещенные лица. Делается вывод о затяжном характере выхода из маргинального состояния представителей этой категории и преобладание пассивных моделей поведения при решении жизненных проблем.

Ключевые слова: клиент социальной работы, маргинальность, внутренне перемещенные лица, социальная проблема, модель поведения.

In the article the main groups of clients of social work are considered. The classification of clients is analyzed by their characteristics. The marginal position of client groups is proposed. The models of behavior of different client groups and also influence of the marginal position on the choice of ways to overcome social problems are determined. The relatively new category of clients of social work – internally displaced persons – is separately studied. The conclusion about the protracted nature of the exit from the marginal state of representatives of this category and prevalence of passive patterns of behavior in solving life problems is made.

Keywords: the client of social work, marginality, internally displaced persons, social problem, model of behavior.

Актуальність. У будь-якому суспільстві завжди існують окремі групи й прошарки, які перебувають у складному життєвому становищі. Ці люди переживають кризові (переламні) періоди, долають важкі психологічні стани, намагаються вирішити непрості соціальні проблеми. Вагома частка цих проблем виникає внаслідок незалежних від особи суспільних трансформацій. Так, реорганізація виробництва стає причиною безробіття для певної частки працівників, військові конфлікти призводять до фізичного й психологічного каліцтва та, навіть, втрати рідних людей, низький рівень життя обумовлює матеріальні проблеми багатодітних, неповних, молодих сімей, поширення девіантних форм поведінки, особливо, серед молоді, посилюються міграційні процеси. Такі особи й групи найчастіше стають

клієнтами соціальної роботи, адже самотужки вийти із складної життєвої ситуації їм не вдається. Підсилюється ця неспроможність станом невизначеності (перехідності), в якому перебувають представники цієї категорії та недостатнім усвідомленням власних проблем і ресурсів, необхідних для їх розв'язання.

В умовах сучасного українського суспільства очевидною стає тенденція ускладнення соціально-економічного, політичного становища, що у свою чергу призводить до збільшення кількості осіб, котрі потрапляють у непрості життєві обставини й потребують різної допомоги в їх подоланні. Накопичення проблем обумовлює погіршення соціального й психологічного самопочуття цих людей. Природним чином вони маргіналізуються, витісняються із звичних соціально ефективних систем взаємодії. Відповідно, розширюється й стає більш складною клієнтська база соціальної роботи, з'являються нові групи клієнтів. Погодимось із Л. Бевзенко, яка зазначає, що «Підґрунтям для соціально-психологічної маргінальності... є та рухливість та хаотичність нашого сучасного культурного простору, яка відповідає хаотичності політичних та економічних процесів» [1, с.171].

Актуальним у цьому контексті нам бачиться аналіз способів вирішення соціальних проблем різних категорій клієнтів соціальної роботи, вихід із маргінального становища та побудова моделей поведінки.

Ступінь розробленості проблематики. Поняття та характеристики «клієнта» соціальної роботи добре досліджені. Різні підходи до класифікації груп клієнтів та соціальних проблем, з якими вони стикаються, представлені в роботах таких науковців, як М. Фірсов, Е. Студенова [2], Є. Холостова, П. Павленок, О. Іванова, Л. Тюптя та ін. Проведений аналіз літератури з проблеми маргінальності показав, що у світовій соціології існує доволі ґрунтовна традиція вивчення цього соціального явища. Її витoki можна знайти в роботах К. Маркса (ідея відчуження) та Г. Зіммеля (концепція соціальної диференціації). Класичне визначення феномену маргінальності надав у межах концепції екологічної соціології Р. Парк. Воно знайшло подальший розвиток у роботах американських (Е. Стоунквіст, М. Голдберг) та західноєвропейських (Ж. Кланфер та А. Фарж) соціологів. У дослідженнях Є. Старикова, Л. Бевзенко [1], Ю. Бродецької, Р. Онуфрієвої, І. Попової [6], М. Шульги, З. Голенкової, А. Черниш та ін. представлено сучасне тлумачення маргінальності. Зважаючи на добру розробленість поняття маргінальності, на наш погляд, недостатньо досліджено питання впливу маргінального стану клієнта соціальної роботи на формування моделей поведінки подолання складних життєвих ситуацій.

З огляду на зазначене, *метою статті* є визначення впливу маргінального стану клієнтів соціальної роботи на вирішення соціальних проблем та виробітку відповідних моделей поведінки. Досягнення мети обумовлює вирішення наступних завдань: 1) проаналізувати типологію клієнтів за комбінацією їх характеристик, 2) дослідити моделі поведінки різних груп клієнтів та вплив маргінального стану на вибір способів подолання соціальних проблем, 3) зосередити увагу на вивченні соціального стану відносно нової категорії клієнтів соціальної роботи – внутрішньо переміщені особи.

Суспільство – складна система, яка має властивість постійно змінюватись. Розвиваються, ускладнюються або стають неактуальними певні підсистеми, зв'язки, організації. Невід'ємною частиною цих змін стає людина. Реагуючи на виклики сучасності, індивід має виробляти відповідні моделі поведінки, які забезпечать задоволення актуалізованих потреб й зменшать ризики виникнення соціальних проблем. Різною мірою люди здатні на здійснення певних змін у житті. Інтенсивність і спрямованість трансформацій у нашому суспільстві обумовлює високу імовірність виникнення несприятливих умов життєдіяльності для значної частки населення. Тож, ризик «витіснення» із системи ефективних соціальних відносин для цих індивідів та груп є доволі великим. Виходячи з цього, можна доєднатись до положення авторів підручника «Теорія соціальної роботи» М. Фірсова та Е. Студенової, які визначають: «клієнт – будь-який суб'єкт, що має проблеми. Їм може бути індивід, група, спільнота» [2, с. 264]. Найбільш узагальнюючими ознаками суб'єктів, які виступають клієнтами соціальної роботи є нездатність задовольнити актуалізовану потребу, що породжує соціальні проблеми, які індивіди неспроможні вирішити самотужки; обмеженість здатностей та ресурсів для подолання складних ситуацій, що виникає внаслідок соціальної маргіналізації (витіснення, відчуження); негативний емоційно-психологічний стан, переважання відчуття пригнічення і безсилля перед життєвими обставинами. Тому метою соціальної роботи є, по-перше, визначення соціальної проблеми та ресурсів клієнта, по-друге діагностика його соціально-психологічного стану, по-третє, знаходження комплексу найбільш дієвих засобів для вирішення його життєвих труднощів.

В одній з недавніх публікацій авторами статті пропонується визначати декілька груп характеристик, за якими можна типологізувати клієнтів соціальної роботи. Об'єктивні характеристики

клієнта соціальної роботи: вік; стать; рівень освіти; стан здоров'я; сімейний стан; наявність утриманців (діти, наявність непрацездатних осіб під опікою); місце проживання (жителі мегаполісів, сільські мешканці); соціально-професійний статус (працевлаштовані, безробітні, ті, що перебувають у декретній відпустці, домогосподарки); матеріально-економічне становище (малозабезпечені, ті, що проживають за межею бідності). Індивідуально-особистісні характеристики клієнта соціальної роботи: індивідуально-типологічні властивості особистості (акцентуація характеру, особливості темпераменту, адекватність самооцінки); ставлення до життєвих труднощів (агресія, апатія, смиренність, неприйняття, злість, байдужість); наслідки важкої життєвої ситуації (інвалідність, розлучення, девіантна поведінка, безробіття, соціальне сирітство); бажання вирішувати і вміння «бачити» проблему (заперечення проблеми, саморуйнівна поведінка, активна позиція в подоланні труднощів). Специфічні характеристики клієнта соціальної роботи притаманні конкретній особі, соціальній групі, спільноті. Наприклад, при характеристиці життєвих труднощів клієнтів з обмеженими можливостями, крім зазначених об'єктивних та індивідуально-особистісних характеристик, розглядаються основні категорії їх життєдіяльності, їх здатності до самообслуговування, навчання, трудової діяльності, орієнтації в часі та просторі [3].

Оскільки, як ми зазначали вище, для будь-якого клієнта соціальної роботи головною ознакою є наявність незадоволеної потреби як показник соціальної проблеми, то важливо зрозуміти як визначені характеристики незалежно та у комбінації одна з іншою здатні впливати на його становище та здатність долати життєві труднощі. Проблема клієнта відображає невідповідність між бажаним станом та можливістю його досягнення. Ці невідповідності загострюються недостатністю ресурсів, які може використовувати особа для досягнення цілей. Так, об'єктивні характеристики дають уявлення про можливість застосування таких ресурсів, як освіченість та кваліфікація, матеріальні статки, фізичне здоров'я тощо; індивідуально-особистісні – життєвий досвід, комунікативні здібності, моделі поведінки, емоційна налаштованість та ін.; специфічні – актуалізуються в контексті конкретної ситуації клієнта (це можуть бути окремі здібності, нестандартні форми поведінки, особливості мислення й сприйняття). Зазвичай, брак ресурсів, пов'язаних із об'єктивними факторами робить людину вразливою, зменшує її шанси на ефективне вирішення проблеми. Саме ці чинники характеризують становище клієнта як маргінальне. В попередніх публікаціях, ми розглядали структурні елементи маргінальної ситуації та стратегії поведінки маргіналів (див. докладніше 4, 5). Нами доведено, що обмежений доступ до різних значимих для особистості ресурсів витісняє на її «периферію» відповідної системи відносин, тобто маргіналізує. Так, наприклад, недостатній рівень освіти, низька кваліфікація, відсутність необхідних професійних навичок роблять неймовірно складною інтеграцію особи в певні професійні структури, а іноді взагалі унеможливають працевлаштування. Це, в свою чергу, обмежує здатності особи використовувати й інші ресурси: матеріальні й фінансові, статусні, особистісні, з'являється ризик саморуйнівної та асоціальної поведінки. Тож, об'єктивні чинники, які підкріплюються індивідуально-особистісними створюють маргінальну ситуацію клієнтів соціальної роботи.

Варто зазначити, що для більшої частки маргінальних суб'єктів притаманні занепадницькі настрої, небажання змінювати ситуацію, песимізм в оцінках майбутнього. Ці характеристики обумовлюють намагання перекласти тягар вирішення власних проблем на сторонніх осіб, певні інституції, державу. Для цих категорій природною є життєва стратегія, яка заснована на пасивному зовнішньому прилаштуванні до умов, що змінились [4]. Підкріплюючись відчуттями розчарування і безсилля, соціальні проблеми такої групи клієнтів соціальної роботи часто роблять безуспішними будь-які намагання фахівців допомогти змінити ситуацію на краще. Такі особи віддають перевагу стратегії «плити за течією», ніж вибудовувати власне майбутнє. Частіше такими клієнтами є люди похилого віку, особи, котрі внаслідок військових конфліктів чи природних, техногенних катастроф, втратили домівку, рідних, колишні засуджені, безхатьки, індивіди з різними формами адикції тощо.

Іншою моделлю поведінки виступає активна життєва стратегія, що характеризується намаганнями якомога швидше інтегруватись у бажане середовище, подолати труднощі. Такі клієнти активно взаємодіють із фахівцями, ініціюють перетворення, дотримуються чітких планів роботи. Мета соціального працівника, скоріше скерувати активність клієнта, ніж завзято впливати на нього. Маргінальність таких клієнтів характеризується незавершеністю переходу до нового соціального статусу.

Отже, для всіх клієнтів соціальної роботи буде характерна така ознака як перебування у маргінальному становищі, тобто в стані переходу до іншого статусу, знаходженні на «периферії» певних соціоструктурних утворень.

Звернімось до аналізу соціальних груп, які за рядом ознак можуть бути віднесені до маргінальних прошарків у сучасному суспільстві. Слідом за І. Поповою [6], українські дослідники С. Ципко та Х. Кріслата [7] характеризують такі нові маргінальні групи, як «постспеціалісти», «нові агенти» та «вимушені мігранти». Якщо перші дві групи є «продуктом» розпаду радянського суспільства та поширенням ідеї вільного ринку та капіталістичних відносин на терені незалежних держав, то категорія «вимушених мігрантів», до якої І. Попова відносить «біженців і переселенців з інших регіонів держави та з країн «близького зарубіжжя» [6, с. 70], в умовах сучасної України набуває нового (іншого) забарвлення. Військовий конфлікт на сході держави став чинником поповнення соціально вразливих категорій населення, які традиційно виступали клієнтами соціальної роботи.

Отже, відносно новим клієнтом соціальної роботи в реаліях українського суспільства стали внутрішньо переміщені особи. Розрив соціальних зв'язків (професійних, дружніх, сімейних тощо), вимушена зміна місця проживання, необхідність адаптації до нових умов, складний емоційно-психологічний стан – це ті характеристики, за якими можна віднести представників цієї групи до маргінальних прошарків. Відмінною рисою цих клієнтів є вимушеність такого стану, адже особи не за власним бажанням і не з особистих причин здійснювали такі переміни в житті. Можливо цим можна пояснити високий рівень пасивності у вирішенні проблем. Дані чисельних соціологічних досліджень свідчать про утриманські настрої з боку внутрішньо переміщених осіб та недовіру до соціальних інституцій. Зокрема, І. Євдокимова зазначає, що серед внутрішньо переміщених осіб у м. Харкові поширені пасивні моделі поведінки щодо вирішення проблемної ситуації, в якій вони опинились та небажання переселенців щось робити самостійно [8]. Це однозначно характеризує життєву стратегію, яка заснована на пасивному зовнішньому прилаштуванні до умов, що змінились. Отже, окрім безпосередніх задач, які вирішує соціальний працівник, надаючи допомогу внутрішньо переміщеним особам, додається вимога сприяння відновленню соціально важливих зв'язків та активізація особистісних ресурсів для виходу із маргінального становища.

Висновки. Стан маргінальності є внутрішньо притаманним клієнтам соціальної роботи. Потреба в сторонній допомозі при вирішенні соціальних проблем виступає наслідком дії об'єктивних та індивідуально-особистісних характеристик різних категорій клієнтів. Подолання маргінального стану корелює із моделями поведінки, які реалізує особа. Для представників такої групи як внутрішньо переміщені особи властивий зтяжний характер виходу із маргінального становища та перевага пасивних моделей поведінки при вирішенні життєвих проблем.

Література:

1. Бевзенко Л. Маргинализация в переходном обществе. Связь с социальным успехом // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 170-172.
2. Фирсов М. В., Студенова Е. Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛА ДОС, 2001. – 432с.
3. Касаркина Е. Н., Горобец Л. Е., Тузова Ю. А. Типологии клиентов социальной работы [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: http://www.rusnauka.com/6_PNI_2012/Psihologia/14_102218.doc.htm
4. Бутиліна О. В. Маргінальна ситуація: структура та соціальні наслідки / О. В. Бутиліна // Український соціум. – 2012. – №2. – С. 17-25.
5. Бутиліна О. В. Концепція поля та капіталу П. Бурдьє в поясненні феномена маргінальності / О. В. Бутиліна // Вісник ХНУВС. – 2014. – №3 (66). – С. 232-240.
6. Попова И. П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) / И. П. Попова // Социс. – 1999. – № 7. – С. 62-71.
7. Ципко С., Кріслата Х. «Нові маргінальні групи» у соціальній структурі сучасного суспільства: теоретичний аспект дослідження [Електронний ресурс] // Релігія та Соціум. – 2015. – №1-2 (17-18) – Режим доступу до журналу: [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup1-2\(17-18\)/24.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup1-2(17-18)/24.pdf)
8. Євдокимова І. А. Проблеми державних та комунальних соціальних служб у задоволенні потреб внутрішньо переміщених осіб в м. Харкові // «SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи», № 6 (2017). – С. 39-46.

УДК 331.544

Дроздач М. І.

кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу робочих
місць, профорієнтації та підготовки кадрів НДІ
праці і зайнятості населення Мінсоцполітики і
НАН України

Стульпінас Н. К.

старший науковий співробітник відділу робочих
місць, профорієнтації та підготовки кадрів
НДІ праці і зайнятості населення Мінсоцполітики і
НАН України

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ РЕЗУЛЬТАТІВ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ ПРАЦІВНИКІВ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються проблеми забезпечення якості результатів професійного навчання на виробництві та шляхи підвищення рівня професійної підготовки працівників, зокрема, за допомогою використання модульної технології навчання. За результатами проведеного опитування роботодавців, надані пропозиції з удосконалення окремих нормативно-правових документів.

Ключові слова: професійне навчання працівників, якість професійного навчання, модульні технології навчання.

В статье рассматриваются проблемы обеспечения качества результатов профессионального обучения на производстве и пути повышения уровня профессиональной подготовки работников, в частности, путем использования модульной технологии обучения. По результатам проведенного опроса работодателей, предложены рекомендации по совершенствованию отдельных нормативно-правовых документов.

Ключевые слова: профессиональное обучение работников, качество профессионального обучения, модульные технологии обучения

The article deals with the problems of ensuring the quality of the results of vocational training in production and ways to improve the level of professional training of workers, in particular, through the use of modular training technology. Based on the results of the survey of employers, proposals are presented for the improvement of certain regulatory and legal documents.

Key-words: vocational education of employees, quality of vocational education, modular training technology.

Актуальність. Особливістю сучасного ринку праці, як в Україні, так і за її межами є високі вимоги до рівня професійної компетентності працівників, їх здатності до ефективного виконання професійних і соціальних функцій. Тому перед національною системою професійної освіти та навчання, в умовах інтенсивного розвитку нових технологій, економічних і соціальних перетворень, постає завдання підвищення кваліфікаційного рівня випускників навчальних закладів, а також працівників, які навчаються на виробництві в межах програм освіти впродовж життя. Визначальними характеристиками кваліфікованого працівника стають самостійність, нестандартність мислення й дій, ефективність вирішення професійних і життєвих завдань різного рівня, здатність бути суб'єктом професійного розвитку, професійна мобільність, які є необхідними компонентами якісної підготовки як спеціалістів так і робітничих кадрів.

Однак, у багатьох випадках, результатами професійної освіти та навчання є недостатній рівень професійної підготовки випускників навчальних закладів, та, відповідно, працівників підприємств, установ та організацій. Згідно досліджень спеціалістів, на сучасному виробництві технологічна складність робіт випереджує середній рівень кваліфікації працюючих робітників на 1-1,5 розряди. І це тоді, коли в Європі різниця в 0,4 розряду вважається такою, що не дає можливості робітникам якісно, на рівні технічних вимог виконувати роботу [1, с. 8].

Тому на сьогодні більшість науковців і практиків, які працюють у галузі освіти та професійного навчання, саме підвищення якості результатів професійної освіти та навчання вважають центральною проблемою реформування цієї сфери. Однак система забезпечення якості результатів професійної освіти та навчання в Україні недостатньо ефективна, та не відповідає нагальним запитам суспільства, через що проблеми її формування та визначення шляхів забезпечення якості потребують ретельного дослідження для визначення шляхів її розвитку та ефективного функціонування.

Ступінь розробленості проблематики. Проблемам забезпечення якості професійного навчання дорослого населення в своїх дослідженнях приділяли увагу багато вітчизняних та зарубіжних науковців. Насамперед, активно працюють в даному напрямі такі вчені, як А. Гуржій, Е. Лібанова, Л. Лісогор, Н. Ничкало, В. Радкевич, В. Савченко, В. Скульська, О. Щербак, які досліджують проблеми сучасного стану професійної освіти та навчання. О. Аніщенко, І. Лікарчук, С. Нікітченко, Р. Гуревич розкривають педагогічні аспекти професійної підготовки населення. В. Процевський, Ю. Грицай досліджують питання адаптації професійної підготовки працівників до вимог сучасного ринку праці в Україні. В. Аніщенко, І. Заюков М. Костюченко, А. Казановський, Г. Лук'яненко, П. Лузан, Л. Мимрик, А. Михайличенко, Д. Паньков, В. Сердюк розкривають переваги новітніх технологій навчання, зокрема модульних, у підвищенні рівня якості результатів професійної освіти та навчання.

Дослідженню проблем підвищення рівня професійної підготовки та шляхів забезпечення якості конкурентоспроможності робочої сили присвячені роботи зарубіжних дослідників: Дж. Кейнса, Дж. Рассела, А. Маршала, П. Агіона, М. Портера, С. Постлезвейта, О. Олейнікової, П. Юцявичене та інших.

Водночас, багато питань практичного напрямку щодо забезпечення якісної професійної підготовки дорослого населення до кінця не розкриті, зокрема у питаннях нормативного забезпечення та застосування новітніх технологій навчання.

Метою статті є дослідження існуючого стану та проблем функціонування системи забезпечення якості результатів професійного навчання працівників, формування пропозицій щодо шляхів її удосконалення та підвищення якості професійної підготовки на виробництві, зокрема, за допомогою застосування модульної технології навчання.

Виклад основного матеріалу. Міжнародною організацією зі стандартизації ISO прийняте таке визначення якості: «Якість – сукупність характеристик об'єкта, що відносяться до його здатності задовольняти встановлені та передбачувані потреби» [2]. Тобто можна вважати, що якість результатів професійного навчання працівників в Україні – це задоволення вимог вітчизняного ринку праці, а саме, забезпечення виробництва працівниками з необхідним рівнем кваліфікації. Даний підхід кореспондується із європейським підходом щодо поняття якості професійної освіти і навчання, яка визначається конкретним змістом (контекстом) кваліфікаційних вимог, тобто визнається, що без чіткого визначення змісту, обсягів та рівня знань, умінь та навичок кваліфікованого робітника, важко дати визначення поняттю якості [3, с. 6].

У новому Законі про освіту від 05.09.2017 №2145-19, у п.29 ст.1 під якістю освіти розуміється «відповідність результатів навчання вимогам, встановленим законодавством, відповідним стандартом освіти та/або договором на надання освітніх послуг» [4]. Вказане визначення повною мірою відноситься до вимог щодо якості професійного навчання на виробництві та відповідає вказаному міжнародному визначенню якості.

На якість професійного навчання на виробництві впливає багато чинників, до яких спеціалісти відносять, зокрема недопущення формального присвоєння підприємствами кваліфікацій (кваліфікаційних розрядів) своїм працівникам без попереднього професійного навчання; кардинальне оновлення системи науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення, поширення інноваційних технологій навчання, зокрема впровадження модульного, дуального навчання, що має забезпечити високий рівень якості результату професійної освіти і навчання. Система професійної освіти та навчання має бути

гнучкою, здатною швидко змінювати методи, організаційні форми відповідно до потреб виробництва, надання послуг і кон'юнктури ринку праці та бути доступною для всіх категорій населення.

Виконання поставлених завдань неможливе без створення дієвої системи забезпечення якості результатів професійного навчання працівників в Україні.

Автори статті вважають, що зазначена система має охоплювати всі рівні та форми професійної освіти та навчання, спиратись на підтримку держави та громадськості та гарантувати досягнення працівниками високого рівня кваліфікації для насичення вітчизняного ринку праці, економічного і соціального розвитку держави.

Мета та складові системи забезпечення якості освіти передбачені ст.41 нового Закону «Про освіту». Згідно вказаної статті, метою розбудови та функціонування системи забезпечення якості освіти в Україні є: гарантування якості освіти; формування довіри суспільства до системи та закладів освіти, органів управління освітою; постійне та послідовне підвищення якості освіти; допомога закладам освіти та іншим суб'єктам освітньої діяльності у підвищенні якості освіти. Складовими частинами системи забезпечення якості освіти є:

- система забезпечення якості в закладах освіти (внутрішня система забезпечення якості освіти);
- система зовнішнього забезпечення якості освіти;
- система забезпечення якості в діяльності органів управління й установ, що здійснюють зовнішнє забезпечення якості освіти [4].

Автори вважають, що мета та складові системи забезпечення якості освіти повною мірою охоплюють і питання забезпечення якості професійного навчання працівників, як однієї з форм здобуття освіти. Однак забезпечення якості професійного навчання працівників має свою специфіку, яка пов'язана із навчанням дорослого населення.

Звичайно, якість результату професійного навчання працівників на виробництві залежить, насамперед, від якості навчального процесу, якості надання працівникам освітніх послуг – на рівні навчального закладу, підприємства, робочого місця. В свою чергу, досягнення характеристик якості, залежить від управління та функціонування *системи забезпечення якості результатів професійного навчання працівників, яка має* включати такі складові як: мету – досягнення певних цілей та завдань (забезпечення потреб ринку праці), інституції управління, незалежні органи оцінки результатів навчання, внутрішній та зовнішній контролю, затверджені державні стандарти, ефективні процедури та технології. Вона має забезпечуватись відповідною нормативно-правовою, матеріально-технічною базою, підготовленими педагогічними кадрами.

Однак, на сьогодні в Україні система забезпечення якості професійного навчання працівників ще повністю не сформована, через те, що:

- відсутні складові незалежного оцінювання якості результатів формального і неформального навчання та відсутній єдиний незалежний орган з оцінювання кваліфікацій, який зміг би перебрати на себе відповідні функції, усунувши можливості необ'єктивності через підпорядкованість Мінсоцполітики або МОН;
- відсутній окремий єдиний орган, який би координував роботу всіх надавачів освітніх послуг з професійно-технічної освіти і професійного навчання, що спричиняє нескоординованість, а тому відсутність уніфікації та прозорості при проведенні процедури оцінювання результатів навчання. Це в свою чергу, ставить під сумнів об'єктивність цієї процедури оцінювання та достовірність присвоєних кваліфікацій;
- відсутні професійні стандарти, затверджені на державному рівні, які мають встановлювати нормативні вимоги до кваліфікації робочої сили та до якості праці;
- застаріла нормативно-правова база, яка не повною мірою відповідає пріоритетам європейської політики щодо забезпечення якості професійної освіти та сучасним вимогам розвитку ринку праці.

Окремим складним питанням для України залишається прив'язка існуючих робітничих професій і кваліфікацій до кваліфікаційних рівнів Національної рамки кваліфікацій, яка має бути інструментом для забезпечення відповідальності навчальних закладів та підприємств за належну якість професійної освіти та навчання, засобом прозорості та доступності послідовного переходу до наступних кваліфікаційних рівнів для реалізації стратегічного напрямку професійної освіти та навчання - навчання впродовж життя.

Національна рамка кваліфікацій, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1341, впроваджується з метою введення європейських стандартів та принципів забезпечення якості освіти з урахуванням вимог ринку праці до компетентностей фахівців, забезпечення гармонізації норм законодавства в сфері освіти та соціально-трудових відносин; сприяння національному й міжнародному визнанню кваліфікацій, здобутих в Україні; налагодження ефективної взаємодії сфери освітніх послуг та ринку праці та містить опис 9 кваліфікаційних рівнів [5].

Інші завдання Європейської рамки кваліфікацій, пов'язані з доступом, трансфером (переходом), наступністю, в тому числі визнанням компетентностей, здобутих у результаті неформального/інформального навчання, в постанові не згадуються; не йдеться і про відповідальність навчальних закладів (провайдерів кваліфікацій) за якість (процес і результати) надаваних ними освітніх послуг, що є необхідною умовою забезпечення якості професійної підготовки громадян та потребують нагального вирішення.

Зазначеним питанням забезпечення якості професійної освіти та навчання приділено увагу у ряді нормативних документів. Зокрема, у *Середньостроковому плані пріоритетних дій Уряду до 2020 р.*, серед пріоритетних пакетів реформ зазначено проведення реформи освіти. Одним із завдань Уряду та метою цієї реформи визначена *модернізація професійно-технічної освіти, що сприятиме якісній підготовці конкурентоспроможних робітничих кадрів*, які здатні задовольнити вимоги сучасного ринку праці регіону, та рівному доступу до професійно-технічної освіти [6].

В Указі Президента України *«Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року»* від 25.06.2013 р. № 344/2013 за результатами аналізу сучасного стану національної системи освіти встановлено, що «сучасний ринок праці вимагає від випускника не лише глибоких теоретичних знань, а і здатності самостійно застосовувати їх у нестандартних, постійно змінюваних життєвих ситуаціях, переходу від суспільства знань до суспільства життєво компетентних громадян».

Одночасно у Національній стратегії вказані *основні проблеми*, які перешкоджають можливості забезпечити нову якість освіти, серед яких актуальними є зокрема, такі:

- недостатня відповідність освітніх послуг вимогам суспільства, запитам особистості, потребам ринку праці;
- недостатня орієнтованість структури і змісту професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти на потреби ринку праці та сучасні економічні виклики;
- недосконалість системи національного моніторингу та оцінювання якості освіти;
- повільне здійснення гуманізації, екологізації та інформатизації системи освіти, впровадження у навчально-виховний процес інноваційних та інформаційно-комунікаційних технологій;
- низький рівень фінансово-економічного, матеріально-технічного, навчально-методичного та інформаційного забезпечення навчальних закладів; слабка мотивація суспільства та бізнесу до інвестування освіти [7].

До цього необхідно додати, що нинішня система освіти і навчання в Україні характеризується фрагментованістю, спричиненою тим, що закладами професійної освіти управляють (з юридичної та фінансової точки зору) різні міністерства – переважно МОН та відповідні галузеві відомства; відносно незалежністю професійно-технічної та вищої освіти; недостатньою участю підприємств, особливо великих, у реалізації неперервного професійного навчання.

На сьогодні сучасний стан професійної підготовки працівників через вищезазначені проблеми є причиною незадоволення роботодавців. За даними МОН, «стан підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах викликає серйозні нарікання з боку роботодавців, що спричинено низьким рівнем адаптованості змісту і технологій професійної підготовки фахівців до інноваційних процесів, що відбуваються в економіці» [8]. Зазначена ситуація свідчить про існування протиріч між якістю робочої сили та вимогами роботодавців, між вимогами роботодавців до якості робочої сили і можливостями задоволення таких вимог, які на сьогодні лише загострюються у зв'язку із складною економічною ситуацією та проблемами фінансування професійного навчання.

Вказані проблеми мають бути в центрі уваги Національного агентства кваліфікацій, створення якого передбачено ст. 38 нового Закону Про освіту. Відповідно до закону, Національне агентство кваліфікацій є постійно діючим колегіальним органом, уповноваженим на реалізацію державної політики у сфері кваліфікацій, який, зокрема, забезпечує взаємодію, координацію та підвищення ефективності діяльності зацікавлених сторін у сфері кваліфікацій.

Також у новому Законі «Про освіту» передбачено створення структур, які забезпечуватимуть якість професійної підготовки. Згідно ст.34 п.9 такою структурою визнаються кваліфікаційні центри – «суб'єкти, уповноважені на оцінювання і визнання результатів навчання осіб (зокрема, здобутих шляхом неформальної чи інформальної освіти), присудження та/або підтвердження відповідних професійних кваліфікацій» [4].

Створення Національного агентства кваліфікацій та кваліфікаційних центрів – це суттєвий крок на шляху до формування системи забезпечення якості професійного навчання, яка у перспективі сприятиме зростанню рівня професійної підготовки громадян України, та вирішенню нагальних питань сьогодення.

Сучасна система професійного навчання кадрів на виробництві потребує модернізації, тому важливо вирішувати вищезазначені проблеми та питання забезпечення якості професійного навчання за допомогою впровадження інноваційних методів навчання, стійке функціонування та розвиток яких залежать від багатьох факторів та умов. У цьому контексті важливим є застосування особистісно-орієнтованих педагогічних технологій, сутнісними ознаками яких є навчання і виховання особистості з максимально можливою індивідуалізацією, створення умов для саморозвитку та самонавчання, осмисленого визначення своїх можливостей і життєвих цілей. Такий тип навчання ґрунтується на діалозі, моделюванні ситуацій вибору, вільному обміні думками, авансуванні успіху [9].

Однією з сучасних мобільних технологій розвитку професійного навчання на виробництві та розширення можливостей доступу до навчання осіб впродовж життя є *професійне навчання на модульній основі*. Ідея модульного підходу в освіті, з'явилася в кінці 60-х рр. у США й швидко розповсюдилась у вищих навчальних закладах та інститутах підвищення кваліфікації США, Англії, Німеччини та інших розвинених країнах.

Поняття «модуль» у педагогічний лексикон увів Дж. Рассел (J.Russel) у 1971 р., розвиваючи ідеї співвітчизника та основоположника модульного навчання С. Постлезвейта. Під цим поняттям він розумів навчальний пакет, який охоплює одну концептуальну одиницю навчального матеріалу. Тобто, за Расселом, *модуль – це автономна порція навчального матеріалу, найменша одиниця змісту навчання, якій відповідає певна тема конкретного курсу*. Роль пакета можуть відігравати науково-адаптовані програми зі змістовним і методичним забезпеченням для індивідуального навчання [10, с. 15].

Поява *модульного підходу* в освіті – спроба зменшити рівень дії протиріч, що виникають при використанні традиційних методів професійної підготовки, котрі базуються на предметній системі навчання, а саме: спрямованість професійної підготовки на одержання професії взагалі, а не на виконання конкретної роботи, що перешкоджає працевлаштуванню випускників ПТНЗ; негнучкість професійної підготовки стосовно вимог конкретних підприємств, фірм, виробництв і технологічних процесів; відсутність урахування індивідуальних особливостей учнів, які оволодівають професією [10, с. 21].

Згідно досліджень вчених, саме модульна технологія професійного навчання, яка заснована на концепції Міжнародної Організації Праці «*Модулі трудових навичок*», спрямована на підвищення якості навчання робітників та фахівців, конкурентоспроможних на ринку праці. Крім того, модульне навчання дозволяє в 2-2,5 рази скоротити тривалість та вартість навчання [11].

Технологія розробки змісту професійного навчання за модульною методикою дозволяє визначити раціональний обсяг теоретичної підготовки з урахуванням об'єктивної оцінки попиту на працівників і необхідної оперативності їх підготовки [12].

Застосування модульних технологій має численні переваги. Підвищується якість, швидкість, гнучкість та мобільність навчання працівника, враховуються раніше накопичені знання та професійні навички, забезпечується мотивованість, адресність, безперервність професійного навчання [13]. Практичне застосування модульної системи навчання дозволило виявити наступні її переваги у порівнянні із традиційною предметною системою навчання (Табл.1).

Таблиця 1.

Порівняльний аналіз предметної й модульної системи навчання

Оцінюваний параметр	Предметна система навчання	Модульна система навчання
Відображення сучасної домінуючої тенденції – інтеграція наук (наукових знань)	Відображає слабо, так як базується на протилежній тенденції – диференціації наук	Відображає сильно, так як базується на системі наукових знань й інтеграції змісту предметів
Міжнаукові зв'язки, зв'язки «наука – техніка – виробництво»	Відображає слабо і визиває необхідність введення міжпредметних зв'язків	Відображає сильно і формується на них, міжпредметні зв'язки стають внутрішньопредметними й внутрішньокурсними
Адаптація до ринкової економіки	Практично не адаптована	Максимально адаптована
Характер системи навчання	Жорстка, закрита	Гнучка, відкрита
Потоки навчальної інформації	Диференційовані	Інтегровані, системні
Можливості реалізації ступеневого (рівневого) навчання	Утруднені	Реалізуються успішно
Затрати часу на навчання	Надлишкові	Раціональні
Спрямованість системи навчання на учнів	На учнів спрямована слабо	Максимально спрямована на учнів
Оцінка рівня професійної підготовки	Підсумкова оцінка в кінці строку навчання	Поетапна оцінка при закінченні вивчення окремих дидактичних елементів

Джерело: [10, с. 57].

Внаслідок зазначених переваг дослідники вважають, що за допомогою модулів трудових навичок (МТН) найкращим чином забезпечується одне з головних завдань сучасної професійної освіти – *безперервне професійне навчання (навчання впродовж усього життя)*. Ця технологія професійного навчання має також значну ефективність у фрагментарному підвищенні кваліфікації виробничого персоналу підприємств [14, с. 164].

В Україні впровадження модульної технології відбулося у 1997 -2005 рр. в рамках Проекту Програми Розвитку ООН (ПРООН) та МОП «Впровадження гнучких програм професійного навчання для безробітних» (UKR/99/006-007). Його позитивні результати стали корисними для вищих, професійно-технічних закладів і підприємств різних форм власності, здійснюючих професійне навчання, підготовку на виробництві та підвищення кваліфікації робітничих кадрів. Фінансову підтримку Проекту надали Уряд Швейцарії, МОП та Україна [15].

Результатом даного проекту в Україні стало формування нормативно-правової бази та розгалуженої інфраструктури впровадження модульного навчання в сферу професійної перепідготовки безробітних та підвищення кваліфікації робітничих кадрів безпосередньо на виробництві. В рамках реалізації зазначеного проекту, в Україні були створені координаційні ради в кожній області по впровадженню модульного навчання, а також був створений Український міжгалузевий центр модульного навчання (УМЦМН) та регіональні центри модульного навчання в регіонах. Проте механізм фінансування та функціонування обласних центрів до кінця не був опрацьований. Лише три області в Україні в певній мірі реалізували зазначену концепцію [16]. На даний час державна служба зайнятості у проекті програми розвитку ООН та МОП «Впровадження гнучких програм професійного навчання для безробітних» участі не бере у зв'язку з його завершенням та реорганізацією об'єктів інфраструктури.

На сьогодні найбільш доцільно застосовувати модульне професійне навчання при проведенні професійного навчання економічно активного населення, незайнятого населення; підготовки підприємців з метою сприяння розвитку малого бізнесу, підприємництва і самозайнятості; незахищених верств населення (жінки з дітьми, молодь, військовослужбовці, звільнені в запас, інваліди); підготовки персоналу на виробництві тощо.

Однак поширення професійного навчання за модульною технологією обмежується рядом проблем, до яких належать, зокрема: трудомісткість і складність розробки навчально-програмної документації й змісту дидактичних модулів; а також методів і технологій навчання на їх основі; необхідність фінансових витрат на тиражування дидактичних модулів і на створення (розширення) матеріально-технічного забезпечення виробничого навчання за модульним принципом тощо [10, с. 57]. Необхідним фактором сталого розвитку професійного модульного навчання персоналу на виробництві є забезпечення його відповідною правовою базою.

Але на сьогодні можливості використання модульної технології навчання є обмеженими - внаслідок застарілої нормативно-правової бази, яка не повною мірою відповідає пріоритетам європейської політики щодо забезпечення якості професійної освіти та сучасним вимогам розвитку ринку праці.

Так, дія *Положення про організацію професійного навчання безробітного населення за модульною системою* поширюється лише на професійне навчання безробітних за робітничими професіями, а також посилається на застарілу Програму зайнятості населення на 1997-2000 роки, схвалену постановою Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1996 р. № 1591, яка втратила свою актуальність, та документи, які втратили свою чинність (*Положення про порядок надання Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття послуг з професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації, затверджене наказом Мінпраці та соціальної політики України та МОН України від 13.02.2001 №53/59*) [17].

Сфера використання *Положення Про впровадження відкритого професійно-технічного навчання на основі модульної технології* також обмежена, оскільки цей документ розроблявся лише з метою визначення порядку організації навчального процесу з *експериментального* впровадження відкритого професійно-технічного навчання у базових (спеціально відібраних для експерименту) навчальних закладах [18]. Окрім того, цей документ посилається на застарілі нормативно-правові акти, такі як: *«Державна програма зайнятості населення на 2001-2004 роки»*, затверджена Законом України від 7 березня 2002 року № 3076-III та інші нормативні документи, що втратили чинність.

У даний час розробляються заходи, спрямовані на оновлення документації, пов'язаної із впровадженням модульної технології у професійне навчання з орієнтацією на міжнародні стандарти якості. Так, згідно п.14 Плану заходів із впровадження Національної рамки кваліфікацій на 2016-2020 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 1077-р., передбачено розроблення та затвердження *нового положення про професійне навчання за модульними навчальними програмами* [19]. Це пов'язано із потребою більш широкого застосування даної технології в навчальних закладах та на підприємствах. Необхідно створювати можливості навчання за модульною технологією для усіх категорій населення без будь-яких обмежень впродовж всього життя, з метою реалізації концепції безперервної освіти в Україні.

Важливість розробки нового документа та впровадження модульної технології обумовлена зацікавленістю навчальних закладів та роботодавців у її використанні для професійної підготовки працівників.

Для використання модульної технології у професійному навчанні працівників та вивчення думки щодо її поширення в Україні, Науково-дослідним інститутом праці і зайнятості у 2017 році, було проведено анкетування керівників 365 українських підприємств різних форм власності (крім тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції). З опитаних підприємств за розмірами було: великих – 147 (або 40%), середніх підприємств – 124 (або 34%), малих – 94 (або 26%). За формами власності в обстеженні взяли участь: 249 приватних підприємств (або 68%), 67 державних підприємств (або 19%) та 49 підприємств (або 13%), які належать до комунальної власності.

Результати опитування респондентів (в особі керівників підприємств або керівників відділів управління персоналу) свідчать про наступне.

На питання анкети «*Чи використовуються модульні технології при проведенні професійного навчання на їх підприємствах*», надали відповідь 78,4% респондентів (286 із 365 підприємств). Із них: повністю використовують модульні технології 13,3% респондентів, частково – 15%, не використовують – 73,1%.

Попри інтерес деяких роботодавців до модульних технологій навчання, більшість респондентів все ще не готова до їх використання. 31,6% (66 опитаних) вказали на причини виникнення такої ситуації: відсутність потреби у навчанні за модульними технологіями, недосконалість нормативно-правової бази щодо порядку застосування модульних програм для професійного навчання на виробництві, відсутність досвіду навчання із використанням модульних технологій, недосконалість матеріально-технічного забезпечення та недостатність фінансування. Також результати обстеження свідчать, що для професій, які передбачають виконання робіт із підвищеною небезпекою, використання модульних технологій навчання неможливе, адже робітнику необхідно знати в повному обсязі процес виконання робіт за його професією.

При анкетуванні роботодавців вказали професії (назву та код за ДК 003:2010) та кількість працівників, які на підприємствах повністю навчаються за модульними технологіями. Необхідно відмітити, що найбільш активно роботодавці використовують модульні технології для навчання працівників за професіями 5 («Працівники сфери торгівлі та послуг»), 7 («Кваліфіковані робітники з інструментом») та 8 («Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин») груп Класифікатора професій.

Як свідчать результати обстеження, найбільше роботодавці зацікавлені у професійному навчанні працівників, професії яких належать до 7, та 8 груп Класифікатора професій, тобто працівників, які є кваліфікованими робітниками з інструментом чи здійснюють експлуатацію та контролювання роботи технологічного устаткування. Також багато уваги вони приділяють навчанню працівників, професії яких належать до 5 і 9 груп Класифікатора (відповідно, це професії сфери торгівлі та послуг, а також найпростіші професії).

Необхідно відмітити, що деякі підприємства, які не здійснювали модульне навчання у 2016 році, планують його впровадження в майбутньому і вже почали розробку модульних програм для професійного навчання своїх працівників. Навчання за модульними технологіями, на думку респондентів, забезпечує більш якісну професійну підготовку та можливість поглибленого вивчення окремих технологічних операцій; індивідуальний підхід до освоєння трудових навичок особистістю; можливість здійснення самонавчання учнів, слухачів; розвиток логічного мислення та самоконтролю; практичну цільову спрямованість та логічну послідовність змісту навчання, гнучкість і варіативність навчальних планів та програм; підвищення мотиваційної активності, відповідальності учнів, слухачів тощо.

Однак можливості більш широкого застосування даної технології обмежені через застарілі нормативно правові документи, які регламентують проведення навчання за модульною технологією. Для запровадження модульної технології навчання на підприємствах роботодавці пропонують внести ряд змін та доповнень до чинної нормативно-правової бази. Респонденти вважають, що для удосконалення *Положення про впровадження відкритого професійно-технічного навчання на основі модульної технології* [18], затвердженого спільним наказом Міністерства праці та соціальної політики України та Міністерства освіти і науки від 09.04.2002 № 187/243, необхідно уточнити та конкретизувати принципи та форми, які застосовуються під час навчання на основі модульної технології, способи оцінки результатів навчання за кожним модулем з урахуванням сучасних вимог. Зазначене положення має забезпечити доступність програм професійного навчання на основі модульної технології для підприємств та здійснення фінансування відкритого професійно-технічного навчання тільки за рахунок державних коштів.

З метою удосконалення *Положення про організацію професійного навчання безробітного населення за модульною системою* [17], затвердженого спільним наказом Міністерства праці та соціальної політики України та Міністерства освіти України від 08.07.1999 № 113/247, на думку роботодавців необхідно розширити повноваження Державного центру зайнятості в розробці нормативно-правових актів щодо впровадження модульної системи навчання безробітних (п.3.3); забезпечити проведення навчання викладачів психолого-педагогічному мінімуму за кошти ДЦЗ, тощо.

Окрім вказаних доповнень до нормативно-правової бази, з метою удосконалення системи забезпечення якості результатів професійного навчання на виробництві, підприємства надають також ряд пропозицій з інших питань організації та управління навчальним процесом. Зокрема, найчастіше респонденти пропонують удосконалити існуючий порядок формування державного замовлення з

підготовки робітничих кадрів; створити єдину системи державного управління з професійної підготовки працівників; удосконалити фінансове забезпечення професійного навчання працівників та розробити механізм стимулювання роботодавців до підвищення кваліфікації робітничих кадрів, наприклад надання дотацій та пільгового оподаткування для посилення їх зацікавленості у проведенні професійного навчання.

Проведене опитування на підприємствах засвідчило зацікавленість роботодавців у проведенні професійного навчання для підвищення рівня кваліфікації власного персоналу та допомогло з'ясувати їх точку зору на окремі аспекти удосконалення навчального процесу на виробництві, що є важливим при розробці нових підходів до розвитку системи забезпечення якості професійного навчання.

Висновки та пропозиції. Згідно аналізу наукових досліджень спеціалістів, автори вважають питання підвищення якості результатів професійної освіти та навчання центральною проблемою реформування освіти. Це потребує створення та дієвого функціонування системи забезпечення якості результатів професійного навчання для насичення вітчизняного ринку праці працівниками, які здатні ефективно вирішувати професійні і життєві завдання та бути суб'єктом професійного розвитку.

Система забезпечення якості результатів професійного навчання, на думку авторів, має включати розвинуті інституції управління, незалежні органи оцінки результатів навчання, внутрішній та зовнішній контролю, затверджені державні стандарти, ефективні процедури та технології, діяльність якої має гарантувати повне забезпечення потреб ринку праці.

Вказана система в Україні ще повністю не сформована, зокрема, відсутні складові незалежного оцінювання якості результатів формального і неформального навчання, відсутній єдиний незалежний орган з оцінювання кваліфікацій, через що якість професійної підготовки не задовольняє вимоги вітчизняного ринку праці.

Наразі державою проводиться робота щодо створення системи забезпечення якості освіти, ряду структур, таких як Національне агентство кваліфікацій та кваліфікаційних центрів, що передбачено новим Законом «Про освіту». Це є позитивним кроком до забезпечення вітчизняного ринку праці кваліфікованими робітничими кадрами.

Для підвищення якості професійного навчання на виробництві суттєве значення має впровадження новітніх технологій навчання, зокрема модульних, які забезпечують якість навчання через використання індивідуальний підходу до освоєння трудових навичок.

Впровадження навчання на основі модульної технології на вітчизняних підприємствах, в установах та організаціях сприятиме забезпеченню відповідності системи професійного навчання персоналу в Україні європейським стандартам і дозволить створити сприятливі умови для посилення мотивації працівників до підвищення власного професійного рівня, зростання легальної, продуктивної зайнятості, та посилити конкурентоспроможність економіки України внаслідок зростання конкурентоспроможності і компетентності економічно активного населення.

Література:

1. Ничкало Н., В.Тименко. Українська професійна освіта в умовах європейської інтеграції: суперечності і перспективи розвитку/ Науково-методичне забезпечення професійної освіти і навчання: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 7, 19 квітня 2016 р.), Т. 1. / Інститут професійно-технічної освіти НАПН України / за заг. ред. В. О. Радкевич. – К. : ІПТО НАПН України, 2016. – 177 с.
2. Концепція якості освіти [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://ru.osvita.ua/school/method/1342>.
3. Піотровські М. Й. Забезпечення якості професійної освіти і навчання (досвід країн Європейського Союзу) / Інформаційно-рекомендаційні матеріали / М. Й. Піотровські. – Київ: Геопринт, 2009. – 88 с.
4. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-19 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
5. Національна рамка кваліфікацій, затверджена постановою КМУ України від 23 листопада 2011 р. № 1341, [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF>

6. Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249629697
7. Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» від 25.06.2013 р. № 344/2013 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>
8. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.03.2015 № 298 «Про проведення дослідно-експериментальної роботи за темою «Професійна підготовка кваліфікованих робітників з використанням елементів дуальної системи навчання» на базі закладів професійно-технічної освіти» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/3825>
9. Василенко О. Формування професійної компетентності працівників в умовах навчання на виробництві [Електронний ресурс] / О. Василенко // Професійне становлення особистості – 2013. – №2. – С. 192–199. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.khnu.km.ua/root/kaf/tmtpn/res/%E2%84%96%20%20%D0%B6%D0%BE%D0%B2%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%8C%202013.pdf>
10. Костюченко М. П., Паньков Д. В., Організація модульного навчання в професійно-технічних навчальних закладах: управлінський аспект: Навчально-методичний посібник. – Донецьк: ДПО ІПП, 2005. – 100 с.
11. Єльнікова Г. Модернізація професійного навчання персоналу в ринкових умовах / Галина Єльнікова. // Модернізація професійної освіти і навчання: проблеми, пошуки і перспективи: зб. наук. пр. / [редкол.: В. О. Радкевич (голова) та ін.] – К.: ІПТО НАПН України. – 2012. – Вип. 2. – С. 16–24.
12. Михайличенко А. М. Концепція модульної системи професійного навчання (за методикою Міжнародної Організації Праці) / Навчально-методичний посібник [Електронний ресурс] / А. М. Михайличенко // Харків, УПА. – 2003. – Режим доступу до ресурсу: http://library.uipa.edu.ua/library/BD/VidannaKaf/6/3/Kons_modulnogo_obuch/1.htm
13. Сердюк В. Р. Професійна підготовка висококваліфікованих трудових кадрів для будівельної галузі [Електронний ресурс] / В. Р. Сердюк, Н. Г. Білецька // Вісник Вінницького політехнічного інституту. – 2013. – №4. – С. 133–139. – Режим доступу до ресурсу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vvpi_2013_4_28.pdf
14. Професійне навчання кваліфікованих робітників в умовах високотехнологічного виробництва: теорія і практика [монографія] / авт. кол.: В. О. Радкевич, В. М. Аніщенко, Н. В. Кулалаєва, Г. І. Лук'яненко, А. М. Михайличенко, В. Є. Скульська ; за наук. ред. В. О. Радкевич. – К.: ТОВ «НВП Поліграфсервіс», 2014. – 251 с.
15. Модульна система професійного навчання: концепція, методика, особливості впровадження: навч.- метод. посіб. для працівників системи проф.-техн. освіти та служби зайнятості / Державний центр зайнятості України / упоряд.: А. В. Плохій, А. В. Казановський. – К.: Видавничий центр КТ «Київська нотна фабрика», 2000. – 284 с.
16. Коваль Н. О. Альтернативні методи управління професійної підготовки трудових ресурсів [Електронний ресурс] / Н. О. Коваль – Режим доступу до ресурсу: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=9068>
17. Положення про організацію професійного навчання безробітного населення за модульною системою, затверджене наказом Міністерства праці та соціальної політики України і Міністерства освіти і науки України від 08.07.1999 № 113/247 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0528-99>
18. Положення Про впровадження відкритого професійно-технічного навчання на основі модульної технології, затверджене наказом Міністерства праці та соціальної політики України і Міністерства освіти і науки України від 09.04.2002 №187/243 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0398-02>
19. План заходів із впровадження Національної рамки кваліфікацій на 2016-2020 роки, затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 1077-р [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1077-2016-%D1%80/page>

УДК 316.35-055.3

Войтовська А. І.

викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи

факультету соціальної та психологічної освіти

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ЛГБТ-СПІЛЬНОТА В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ

Проаналізовано тенденції сприйняття гендерної ідентичності в суспільстві. Розглянуто сучасний стан ЛГБТ-руху (лесбійки, геї, бісексуали та трансгендерні люди) в Україні з акцентом на особливості національного правозастосування у цій сфері. Висвітлено політичне відношення в Україні до представників ЛГБТ-спільноти. Представлено результати експертного опитування серед студентської молоді Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Ключові слова: гендерна ідентичність, сексуальна орієнтація, ЛГБТ-спільнота, толерантність, законодавство.

Проанализированы тенденции восприятия гендерной идентичности в обществе. Рассмотрены современное состояние ЛГБТ-движения (лесбиянки, геи, бисексуалы и трансгендерные люди) в Украине с акцентом на особенности национального правоприменения в этой сфере. Освещено политическое отношение в Украине к представителям ЛГБТ-сообщества. Представлены результаты экспертного опроса среди студенческой молодежи Уманского государственного педагогического университета имени Павла Тычины.

Ключевые слова: гендерная идентичность, сексуальная ориентация, ЛГБТ-сообщество, толерантность, законодательство.

Analysis of tendencies of gender identity in society. The current state of the LGBT movement (lesbian, gay, bisexual and transgender people) in Ukraine with an emphasis on features of the national law enforcement in this area. Deals with political relations in Ukraine to members of the LGBT community. The results of the expert poll among students of Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychna.

Keywords: gender identity, sexual orientation, LGBT community, tolerance, legislation.

У сучасному світі одним із критеріїв вимірювання демократичності суспільства є ставлення більшої його частини до суспільних груп, що становлять меншість, та до політики держави, спрямованої на забезпечення рівних прав для усіх громадян. Український ЛГБТ-рух є невід'ємною частиною інституціоналізації громадянського суспільства України. Його учасники є громадянами України, на яких поширюються усі права і свободи закріплені в Конституції України. Втім, на практиці українське суспільство в своїй більшості не готове сприймати нетрадиційну сексуальну поведінку як норму для певних соціальних груп, що відбивається на звуженні їх правових можливостей та проявах дискримінації.

В Україні зараз тільки і чуєш розмови про те, що ми взяли курс на євроінтеграцію. Але часто влада забуває про те, що повага до представників меншин – одна з вимог Європи. Та мова йде не тільки про владу, а й про українське суспільство загалом. Якщо подивитися коментарі під новинами про акції ЛГБТ – стає моторошно. Більшість людей принаймні на словах готові роздерти на шматки людей, які просто стоять з плакатами.

Ставлення до ЛГБТ і до прав людини для цієї спільноти є лакмусовим папірцем того, як людина, а особливо політик, чи чиновник, чи лідер держави розуміє, що таке права людини в принципі. Коли ми говоримо про права для ЛГБТ, не йдеться про якісь окремі чи особливі права, про якісь переваги чи про гомодиктатуру. Це ще один міф, який дуже активно поширюється в суспільстві. Йдеться про те, щоб ці

люди мали такі ж самі права, як їхні співгромадяни, незалежно від сексуальної орієнтації. Ми справді відслідковували нещодавні зміни в американському суспільстві, коли на федеральному рівні були дозволені одностатеві партнерства, шлюби. Сполучені Штати пройшли цей шлях. До речі, це почалося у 70-х роках і зараз ми бачимо результат [1]. Україна може пройти цей шлях набагато швидше, завдяки високому рівню інформаційних технологій. У нас вже є моделі, які можна наслідувати, є моделі, які не можна наслідувати, наприклад, Російська Федерація. Нам просто треба зробити вибір, і пройти цей шлях.

Високі рівні стигми та упереджень і відсутність законодавчої бази по забезпеченню захисту від дискримінації призвели до вкрай високого рівня дискримінації проти осіб на підставі їхньої сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності. Дискримінація щодо ЛГБТ зустрічається майже в кожній сфері життя, однак, ЛГБТ організації України вважають, що найчастіше з нею стикаються у сферах зайнятості, освіти, охорони здоров'я та при контактах з правоохоронними органами.

Як і в інших країнах, точна кількість лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів (ЛГБТ) в Україні невідома. Високий рівень стигми, з якими стикаються ЛГБТ в Україні, означає, що більшість представників ЛГБТ приховує свою сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність. В результаті оцінити кількість ЛГБТ осіб в Україні вкрай важко. Оцінки кількості ЛГБТ в інших країнах, однак, дозволяють припустити, що їхня загальна кількість знаходиться десь між 1,6% і 6,0% населення, що в Україні становитиме від 734,4 тис. до 2754 тис. осіб[1; 3].

Тож коротко проаналізуємо суспільне відношення в Україні до представників ЛГБТ-спільноти. У 1991 році, здобувши незалежність, Україна стала першою пострадянською країною, яка декриміналізувала одностатеві сексуальні стосунки. Однак, як і майже двадцять п'ять років по тому упередження та нетерпимість до ЛГБТ осіб усе ще залишаються поширеними. Дійсно, дослідження показують значне збільшення негативного ставлення до ЛГБТ в Україні з 2002 року [3]. Опитування, проведене Центром «Наш світ» у 2015 році, наприклад, показало підвищений рівень нетерпимості до ЛГБТ людей та низький рівень підтримки повної законодавчої рівності між ЛГБ і гетеросексуалами [4]. Якщо в 2010 році 42,5% респондентів погодилися, що ЛГБТ люди повинні мати ті ж самі права, що й всі інші особи в Україні, до 2016 року цей показник знизився до 34,1% [4]. Частка респондентів, які погодилися, що одностатеві пари повинні мати можливість юридично закріпити свої стосунки, зменшилася з 18,8% до 15,8%, а частка респондентів, які погодилися, що ЛГБТ люди повинні мати можливість виховувати дітей, зменшилася з 21,5% до 17,1% [4].

Українці готові терпіти багато чого: брехливих політиків, погані дороги, бідність, а от ЛГБТ-спільноту – ні. В українському суспільстві поки не прийнято толерантно ставитися до представників секс-меншин.

Виходячи із актуальності питання ЛГБТ-спільнот в Україні, ми провели анкетування на факультеті соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Для порівняння та зручності окремо проаналізуємо відповіді хлопців та дівчат (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Ставлення студентів до представників ЛГБТ-спільноти

№	Питання	Чоловік	Жінка
1	Чи знаєте ви значення аббревіатури «ЛГБТ»?	Так, знаю - 75 %	Так, знаю - 58%
		Ні, не знаю - 10 %	Ні, не знаю - 30%
		Не впевнений - 15 %	Не впевнений - 12%
2	Ваше ставлення до ЛГБТ-спільноти?	Різко негативне - 30 %	Різко негативне - 10%
		Негативне - 25 %	Негативне - 10%
		Нейтральне - 35 %	Нейтральне - 76%
		Позитивне- 10%	Позитивне - 4%
3	Чи є серед ваших рідних, друзів, знайомих, люди з	Так, жінки - 15 %	Так, жінки - 12%
		Так, чоловіки - 10%	Так, чоловіки - 14%

	гомосексуальною орієнтацією?	Ні - 40 %	Ні - 62%
		Не знаю - 35 %	Не знаю -12%
4	Скажіть, будь ласка, яке з цих тверджень найближче до Вашої власної думки	Гомосексуальність має бути прийнята в суспільстві - 10%	Гомосексуальність має бути прийнята в суспільстві - 34%
		Гомосексуальність не можна приймати в суспільстві - 45%	Гомосексуальність не можна приймати в суспільстві - 34%
		Жодне з цих тверджень - 45%	Жодне з цих тверджень - 32%
5	Чи були у Вас близькі фізичні контакти з представниками Вашої статі?	Так, були - 0%	Так, були - 12%
		Ні, і не хочу - 95%	Ні, і не хочу - 82%
		Не було, але цікаво спробувати - 5%	Не було, але цікаво спробувати - 6%
6	Оберіть твердження з яким ви погоджуєтесь	Гомосексуальність протиприродна і аморальна - 35%	Гомосексуальність протиприродна і аморальна - 44%
		Гомосексуальність/бісексуальність це сексуальна орієнтація яку не можна змінити і яка є нормою - 35%	Гомосексуальність/бісексуальність це сексуальна орієнтація яку не можна змінити і яка є нормою - 44%
		Якщо пройти спеціальний курс лікування, можна змінити свою сексуальну орієнтацію - 30%	Якщо пройти спеціальний курс лікування, можна змінити свою сексуальну орієнтацію - 12%
7	Чи вважаєте Ви, що гомосексуальні пари повинні мати право зареєструвати свої стосунки, як і звичайна подружня пара?	Так, повинні мати таке право - 15%	Так, повинні мати таке право - 26%
		Ні, не можна давати такого права - 35%	Ні, не можна давати такого права - 34%
		Важко відповісти - 45%	Важко відповісти - 40%
		Інше - 5%	Інше - 0%
8	Чи вважаєте Ви, що гомосексуальні громадяни мають право виховувати/всиновлювати дітей?	Так, вони повинні мати таке право - 20%	Так, вони повинні мати таке право - 24%
		Ні, не можна давати такого права - 35%	Ні, не можна давати такого права - 58%
		Важко відповісти - 45%	Важко відповісти - 18%
		Інше - 0%	Інше - 0%
9	Чи погоджуєтесь ви з твердженням, що представники ЛГБТ-спільноти повинні мати право нарівні зі всіма громадянами України?	Абсолютно згоден - 20%	Абсолютно згоден - 22%
		Скоріше згоден - 25%	Скоріше згоден - 28%
		Важко відповісти 20%	Важко відповісти 28%
		Скоріше не згоден - 25%	Скоріше не згоден - 14%
		Абсолютно не згоден - 10%	Абсолютно не згоден - 18%

10	Чи погоджуєтесь Ви з твердженням, що гомосексуальні контакти повинні бути заборонені і каратися згідно кримінального кодексу, як у радянські часи?	Абсолютно згоден - 20%	Абсолютно згоден - 8%
		Скоріше згоден - 5%	Скоріше згоден - 16%
		Важко відповісти - 45%	Важко відповісти - 22%
		Скоріше не згоден - 5%	Скоріше не згоден - 26%
		Абсолютно не згоден - 25%	Абсолютно не згоден - 28%

В результаті опитування було з'ясовано, що 45% хлопців вважають, що представники ЛГБТ-спільноти повинні мати права рівні зі всіма громадянами України. 75% респондентів знають значення аббревіатури ЛГБТ. 55% хлопців ставляться до ЛГБТ негативно, а 76% дівчат ставляться до представників ЛГБТ-спільнот нейтрально. Ще 25% хлопців вважають, що гомосексуальні контакти повинні бути заборонені і каратися згідно кримінального кодексу, як у радянські часи. 50% дівчат переконані, що гомосексуальні пари повинні мати право зареєструвати свої стосунки, як і звичайна подружня пара, 45% вважають гомосексуальність неприйнятною. На противагу 34% відповідей дівчат, які вважають гомосексуальність прийнятною. 25% респондентів особисто знайомі із представниками секс-меншин. 35% хлопців та 58% дівчат впевнені, що гомосексуальні пари не повинні виховувати дітей. Ще 44% дівчат вважають, що гомосексуальність є нормою. У 18% дівчат були близькі відносини із представниками своєї статі.

Отже, відповіді хлопців та дівчат дещо відрізняються між собою у толерантному ставленні до представників ЛГБТ-спільнот, це є проблемою не тільки окремого факультету чи університету, а усього суспільства загалом. Над вирішенням цієї проблеми потрібно працювати ще не одному поколінню.

Під час Євромайдану одне з найбільш популярних гасел звучало як «Права людини – понад усе!». І всі люди, які були на Майдані, у тому числі представники різних меншин – національних, етнічних меншин, а також ЛГБТ, разом з усіма, виступали за права людини. Але потім, після Майдану, виявилось, що все-таки люди, які там були, мали трохи різні уявлення про те, що таке права людини. А якась частина з них вважала, що певні меншини, зокрема ЛГБТ, просто не є людьми, тому не можуть мати прав людини.

Майже всі з численних публічних демонстрацій і закликів проти прийняття антидискримінаційного законодавства або на підтримку законопроектів, що забороняють «пропаганду гомосексуалізму», проходили під релігійними гаслами або були пов'язані з діяльністю релігійних організацій. Державні органи та політики також зробили значний внесок у дискримінацію проти ЛГБТ осіб і організацій, зокрема, щодо свободи зборів та самовираження.

У 2013 році, напередодні очікуваного підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, рівень гомофобної риторики серед політиків і активістів дещо зменшився. Дійсно, протягом 2013 і на початку 2014 року спостерігалось зниження рівня гомофобних і трансфобних коментарів політиків, і навіть лунали обережні вислови на підтримку заборони дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації (хоча не було жодної згадки щодо гендерної ідентичності) [4]. Вочевидь, головною рушійною силою цієї тенденції було намагання поставити себе в один ряд із країнами ЄС [4]. На початку 2013 року український уряд, підготував проект закону стосовно внесення змін до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» з метою включення сексуальної орієнтації як захищеної ознаки, хоча й тільки в контексті зайнятості, відповідно до Директиви Європейського Союзу про рівне ставлення в сфері зайнятості та професійної діяльності. Законопроект був запропонований в рамках реалізації Плану дій із лібералізації візового режиму. Уряд подав його до Верховної Ради для подальшого розгляду.

До 2014 року жоден відомий український політик не підтримував публічно рівності для ЛГБТ, не засуджував гомофобії, трансфобії, дискримінації та насильства, з якими вони стикаються.

ЛГБТ особи в Україні відчувають серйозну й систематичну дискримінацію та нерівність як результат високого рівня стигматизації та слабкої правової бази. Незважаючи на те, що Україна була першою пострадянською державою, яка декриміналізувала одностатеву сексуальну активність ще у 1991 році, з того часу суспільна нетерпимість поступово зростала, особливо з початку цього століття. Останні дослідження показують, що три чверті населення України негативно ставляться до гомо- та бісексуалів;

трансгендерні особи також відчують стигматизацію. Українські законодавці досі послідовно ігнорували всі заклики до ухвалення законодавства, яке би прямо заборонило дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, та, навпаки, ухвалили низку законів, які прямо або опосередковано дискримінують ЛГБТ [5]. Існують значні проблеми з правоохоронними органами, починаючи з жорстокого поводження, домагань, шантажу і здириництва до нездатності захистити від дискримінаційного насильства. У такому суспільно-правовому контексті, як вже було зазначено, багато ЛГБТ осіб вирішують не розкривати свою сексуальну орієнтацію або гендерну ідентичність, бо зібрані для цього звіту факти вказують на те, що, зробивши це, вони напевно будуть дискриміновані у сферах зайнятості, освіти та охорони здоров'я.

Отже, ЛГБТ-рух є відносно чисельною групою в українському суспільстві, що інституційно динамічно еволюціонує та вимагає забезпечення рівних прав із іншими суспільними групами для свого повноцінного функціонування. Натомість, представники ЛГБТ-спільноти піддаються дискримінації як з боку органів державної влади, так й з боку суспільства загалом. Враховуючи історично обумовлені консервативні погляди переважної частини українського суспільства на питання, пов'язані із сексуальною ідентичністю, та виходячи з необхідності дотримання рівних прав для усіх громадян країни, в тому числі для представників нетрадиційної сексуальної орієнтації, вважаємо за доцільне, що слід розпочати громадську дискусію з метою пошуку компромісного варіанту цивілізованого співжиття усіх груп, що складають українське суспільство, та недопущення дискримінації до жодної з них. Необхідно переглянути і привести у відповідальність законодавчу базу України міжнародним зобов'язанням у сфері захисту прав людини. В подальшому – зважати на соціокультурні особливості української громади при ратифікації міжнародних документів. На нашу думку буде більш дієво змінити стратегію нормативної заборони (через дискримінаційні законопроекти щодо ЛГБТ-спільноти) на стратегію нормативної підтримки традиційних для України сімейних цінностей.

Література:

1. Гей-Альянс Україна «Statement in relation to yet another attempt to discredit EuroMaidan using LGBT issue», orogua.org, 8 January 2014
2. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2014 р. / За ред. В. Іщенко. – К.: Центр дослідження суспільства, 2013. – 125 с.
3. В Україні невтішна ситуація з правами людини – Human Rights Watch. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/01/31/6982610/>.
4. Краткий ситуационный анализ положения ЛГБТ в Украине. Обзор. СОС Netherlands, Центр социальныхэкспертиз ИС НАН Украины, НА ГЛБ «ЛиГА». Киев – 2015. – 236 с.
5. Крок вперед, два назад: Становище ЛГБТ в Україні в 2010 – 2011 рр. / О.О. Зінченков, М.Г.Касянчук, А.В. Кравчук (Рада ЛГБТ-організацій України, центр «Наш світ», ЛГБТ-центр «ДонбасСоцПроект»). – К.: Центр «Наш світ», 2011. – 169 с.

УДК 364.044.4 : 352 : 06

Сичова В. В.

доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Ібрагім Ю. С.

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, президент ГО Асоціація багатодітних сімей «АММА»

СОЦІАЛЬНА РОБОТА З БАГАТОДІТНИМИ СІМ'ЯМИ В М. ХАРКОВІ

У статті проаналізовано напрями проведення соціальної роботи органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями з багатодітними сім'ями у м. Харкові. Доведено, що системна та якісна соціальна робота з такими родинами сприяла збільшенню їх кількості, що підтверджено відповідними статистичними даними. З'ясовано існуючі проблеми у проведенні повноцінної соціальної роботи з багатодітними родинами у м. Харкові після 2014 р. Обґрунтовано, що чинниками поліпшення соціального благополуччя багатодітних сімей є взаємодія органів місцевого самоврядування та громадських організацій, а також залучення багатодітних сімей до суспільно-корисної діяльності.

Ключові слова: соціальна робота, багатодітні сім'ї, соціальні послуги, посвідчення, почесне звання, органи місцевого самоврядування, громадські організації.

В статье осуществлен анализ направлений проведения социальной работы органами местного самоуправления и общественными организациями, с многодетными семьями в г. Харькове. Доказано, что системная и качественная социальная работа с такими семьями способствует увеличению их количества, что подтверждено соответствующими статистическими данными. Определены существующие проблемы в проведении полноценной социальной работы с многодетными семьями в г. Харькове после 2014 г. Обоснованы факторы улучшения социального благополучия многодетных семей: взаимодействие органов местного самоуправления и общественных организаций, а также привлечение многодетных семей к общественно-полезной деятельности.

Ключевые слова: социальная работа, многодетные семьи, социальные услуги, удостоверение, почетное звание, органы местного самоуправления, общественные организации.

The article is written for to examine how local authorities and public organizations realize the social work with the large families in Kharkov. Concrete statistical data have already shown that systematic and quality social work with such type of families contributes to increase their number. Also, within the framework of this article are determined the problems of the conduction of full-fledged social work with the large families of Kharkov that were noted after 2014. At the end of the article are proposed and explained the main factors of improving of the social well-being with families with many children, namely interaction of local authorities and public organizations, as well as involving of large families into socially useful activities.

Key words: the social work with the large families, the social services, the certificate, the honorary title, local authorities, non-governmental organizations.

В умовах ринкової трансформації української економіки соціально-демографічний склад сім'ї, зокрема, кількість дітей, стала відчутним чинником впливу на рівень добробуту сім'ї. З погляду отримуваних доходів та можливостей споживання найбільш уразливими категоріями населення в Україні є багатодітні сім'ї. Військовий конфлікт на сході України, зниження рівня життя, труднощі з працевлаштуванням погіршили стан більшості багатодітних сімей в Україні. Неналежне виконання батьківських обов'язків, зростання невротизації та алкоголізації, наркоманії, злочинності тощо, у першу чергу, стосуються багатодітних сімей. Вищезазначене актуалізує необхідність надання багатодітним сім'ям якісних соціальних і адміністративних послуг в умовах децентралізації державного управління, здійснення якісної соціальної роботи.

Наукові роботи С. Вершловського, С. Гіля, І. Зверевої, А. Капської, Г. Лактіонова, Л. Міщик, Ю. Поліщука, О. Рассказовой, А. Рижанової, Л. Штефан, С. Харченко розкривають теоретичні основи соціальної роботи з сім'єю, дітьми та молоддю. Особливості технології соціальної роботи з багатодітною родиною аналізували О. Агарков, Д. Арабаджієв, Т. Єрохіна, В. Кузьмін, І. Мещан, В. Попович. Проблеми соціальної підтримки багатодітних сімей в Україні досліджували Л. Волинець, А. Зінченко, О. Карпенко, Н. Комарова, Ю. Левковський, С. Толстоухова, М. Цимбалюк, В. Шишкін, І. Чеховська. На особливий інтерес заслуговують роботи А. Антонова, Н. Басова, О. Безпалько, Ю. Ібрагім, що обґрунтовують потенціал багатодітної сім'ї, її найбільшу придатність і гнучкість для реалізації особистих та суспільних потреб.

Останнім часом з'являються регіональні дослідження з соціального захисту багатодітних сімей Л. Безтелесної, Г. Юрчик, Ю. Нагай. Разом із тим, проблема соціальної роботи з багатодітними сім'ями в окремих регіонах є малодослідженою. Також відсутні наукові роботи, присвячені аналізу стану та проблем соціальної роботи з багатодітними сім'ями в м. Харкові, що обумовлює інтерес до зазначеної теми.

Метою статті є з'ясування напрямів і проблем у здійсненні соціальної роботи органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями з багатодітними сім'ями у м. Харкові.

Статус багатодітної сім'ї встановлюється відповідно до положень Закону України «Про охорону дитинства» (2005 р.). За законодавством України, багатодітна сім'я – це така, «в якій подружжя (чоловік та жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі кожного з подружжя, або один батько / одна мати, який / яка проживає разом із трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує» [1]. До складу багатодітної сім'ї входять також діти не старше 23 років, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах до їх закінчення.

До категорії багатодітних сімей не належать дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї, у яких проживають троє та більше дітей, або сім'ї з кількістю дітей не менше трьох, над якими встановлено опіку чи піклування.

Встановлення визначеної межі народжуваності в українців – 1-2 дитини спричинило одну з найгостріших соціально-демографічних проблем України – депопуляцію населення. Через низьку народжуваність наша країна щорічно втрачає (порівняно з 1990 роком) приблизно 170 тис. населення. В Україні з 1989 р. до 2008 р. простежувалася тенденція швидкого зниження (на 67 %) кількості сімей із трьома і більше дітьми: з 667,3 тис. (у 1989 р.) – 219,98 тис. (у 2008 р.) (рис. 1) [2, с. 25; 3].

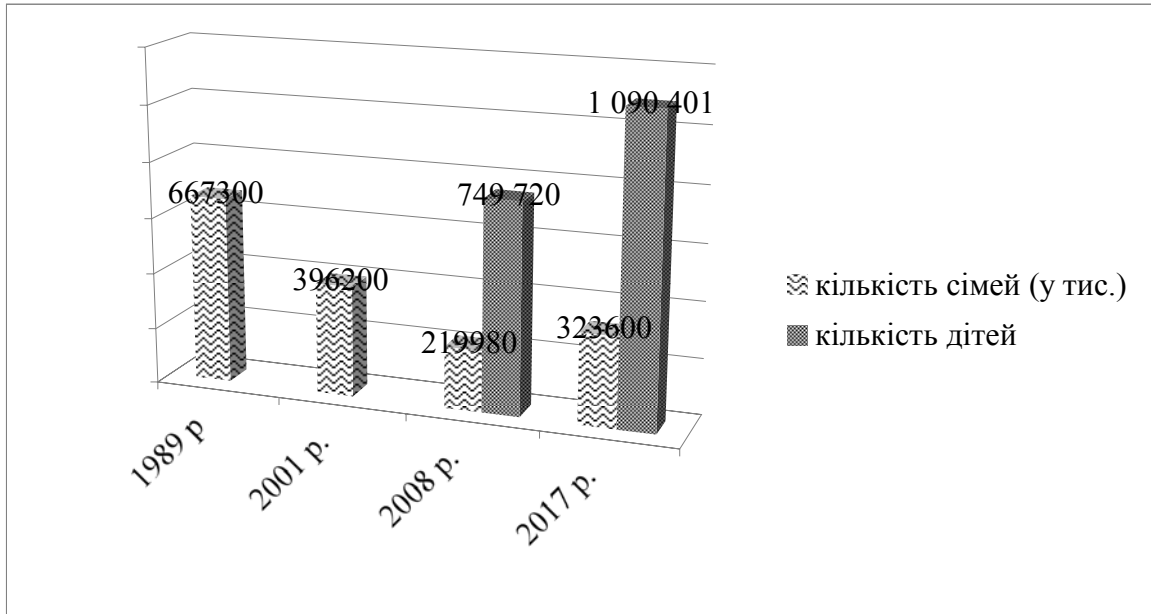

Рис.1. Динаміка кількості багатодітних сімей та дітей в них в Україні (1989–2017 рр.)

Багатодітні сім'ї у незалежній Україні асоціювалися з матеріально неблагополучними, частина населення ставилася до них з пересторогою. Так, за даними соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти», проведеного у 2008 р., більше, ніж чверть опитаних ставилися до багатодітної родини негативно або співчутливо. [2, с. 25]. Через низький матеріальний рівень багатодітні сім'ї часто є малозабезпеченими.

Починаючи з 2008 р. до 2017 р. простежувалося збільшення (на 47 %) кількості багатодітних сімей і дітей (на 45 %), які в них виховувалися. У першу чергу, зросла кількість багатодітних сімей із 3-ма дітьми. У 2017 р. в Україні нараховувалося 323,6 тис. сімей, у яких виховувалося майже 1,1 млн дітей (рис. 1) [4; 5, с. 93]. Разом із тим, на жаль, це зростання не перевищило падіння за попередній період: загальне падіння кількості багатодітних сімей з 1989 р. до 2017 р. склало 52 %.

У 2017 р. 245,7 тис. багатодітних українських сімей мали по троє дітей, 47,9 тис. – по четверо, 17,4 тис. – по п'ятеро. Близько 648 сімей виховувало по десятеро і більше дітей [4]. Проте в законодавстві відсутня диференціація багатодітних сімей. У цілому частка багатодітних родин в Україні становить менше 3 % від загальної кількості сімей. Найбільше багатодітних родин традиційно налічується у Львівській, Рівненській, Одеській, Дніпропетровській, Закарпатській, Донецькій областях.

З 2008 р. було запроваджено єдиний облік багатодітних сімей у країні [3]. На місцевому рівні реєстрацію багатодітних сімей у м. Харкові почали здійснювати районні комітети у справах сім'ї, молоді та спорту Департаменту у справах сім'ї, молоді та спорту Харківської міської ради (далі – районні комітети). Так, за згодою батьків багатодітних родин, співробітником комітету заповнювалася «Картку обліку багатодітної сім'ї» за формою, затвердженою наказом Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту (2008 р.) [6]. Цей етап ставав початковим для проведення соціальної роботи з даною категорією сімей. На підставі аналізу даних, занесених у вищезазначену картку, робилася соціальна діагностика – з'ясувався стан і потреби сім'ї з метою проведення подальшої соціальної роботи.

Якісна соціальна робота з вищезазначеними сім'ями неможлива без координаційної взаємодії районних комітетів із відповідними районними центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (далі – ЦСССДМ). Після реєстрації багатодітної сім'ї, в разі з'ясування про її складні життєві обставини, районні комітети мають інформувати відповідний районний ЦСССДМ про стан і проблеми багатодітних сімей, які стали на облік. Фахівці ЦСССДМ із свого боку проводять соціальне інспектування, заповнюють акти обстеження багатодітних сімей. Соціальну роботу з сім'ями прийнято визначати за такими напрямками: 1) екстрені дії, спрямовані на виживання родини (термінова соціальна допомога, надання притулку, негайне вилучення з родини дітей, що зазнають жорстокого ставлення, перебувають у небезпеці

чи залишені без піклування батьків); 2) діяльність, спрямована на підтримку стабільності родини; 3) заходи, спрямовані на соціальний розвиток родини та її членів.

Соціальна робота з багатодітними сім'ями проводиться за різними формами: *індивідуальна* робота з кожним членом родини, *спільна* робота з усіма членами родини; *групова* робота за межами родини.

Індивідуальна робота спрямована на формування в окремих членів родини позитивного досвіду ставлення один до одного, до себе, до сім'ї (доброзичливих стосунків між членами сім'ї; розуміння труднощів інших членів родини; усвідомлення необхідності взаємопідтримки); а також планування сімейного бюджету, ведення домашнього господарства, організації дозвілля [7]. У результаті індивідуальної роботи кожний член сім'ї має і навчитися вирішувати свої особисті проблеми.

Спільна робота з усією родиною спрямована на налагодження внутрішньосімейних стосунків через спільне обговорення проблем і конфліктів, на спільне усвідомлення основної проблеми сім'ї, дійсних причин конфліктів, з'ясування альтернативних засобів поведінки [7]. У результаті всі члени сім'ї усвідомлюють свої помилки в повсякденному сімейному житті, навчаються конструктивним формам спілкування, мають замінити неконструктивні дії конструктивними.

Групова робота пов'язана з комунікацією з іншими сім'ями (досвід налагодження контактів і спілкування з іншими людьми задля запобігання соціальній ізоляції); співпрацею з представниками місцевої влади та громадських організацій соціального спрямування (святкування сімейних подій, організація канікул, дозвілля, спільні заходи для всієї родини тощо) [7]. У результаті групової роботи членів різних родин, сім'ї отримують досвід подолання проблемних ситуацій, установлення соціальних контактів.

Міський ЦСССДМ «Довіра» здійснює соціальну, координаційну, організаційно-методичну, фінансово-господарську роботу.

Соціальна підтримка багатодітних сімей з боку органів місцевої влади, підвищення якості соціальних послуг, проведення системної соціальної роботи, зростання рівня соціальної захищеності багатодітних сімей призвели до збільшення кількості багатодітних сімей у м. Харкові. З кінця 2013 р. до кінця 2017 р. кількість харківських багатодітних сімей зросла з 3238 (в яких виховувалося 10733 дитини) до 4756 (у яких виховувалося 15425 дітей) (рис. 2) [8]. За чотири роки простежується збільшення кількості сімей на 47 %, а дітей – 44%.

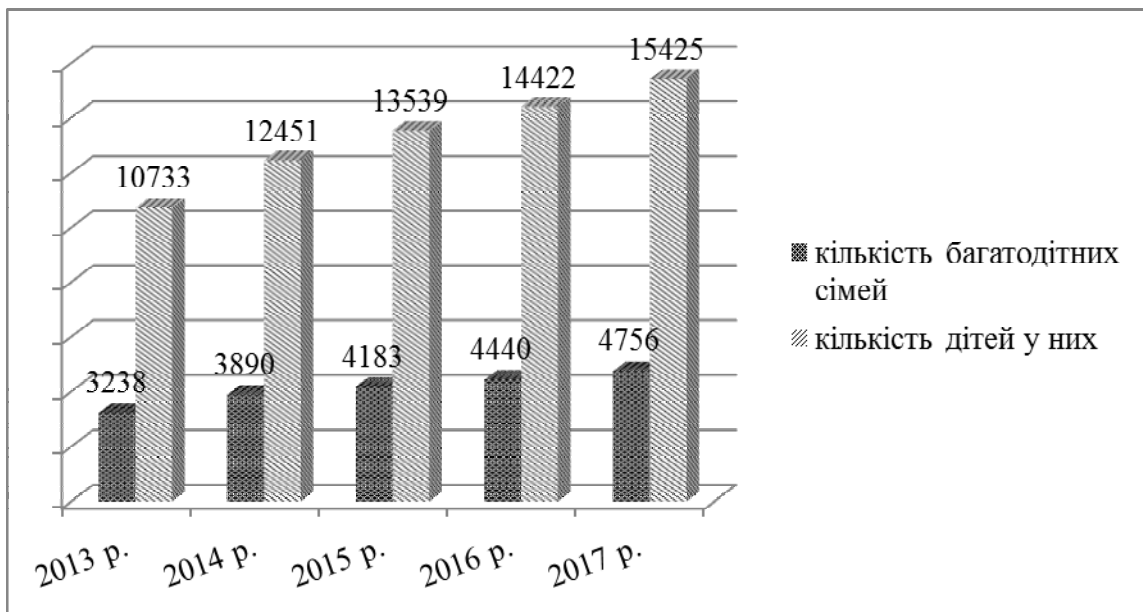

Рис. 2. Динаміка кількості багатодітних сімей у м. Харкові (2013–2017 рр.)

Статистика за останні півтора роки засвідчила зростання кількості багатодітних сімей усіх категорій у місті. Так, у травні 2016 р. у м. Харкові проживало 3535 сімей, в яких виховувалося 3 дітей; 498 сімей із 4 дітьми, 139 сімей із 5 дітьми; 46 сімей із 6 дітьми; 22 сім'ї із 7 дітьми; 7 сімей із 8 дітьми; 6

сім'ей із 9 дітьми; 1 сім'я з 10 дітьми. Діти, які виховувалися в багатодітних сім'ях, склали 7,5% дітей м. Харкова (рис. 3) [8].

На початок 2018 р. у м. Харкові налічується 3946 багатодітних сімей, в яких виховується 3 дітей; 567 сімей із 4 дітьми; 156 сімей із 5 дітьми; 41 сім'я із 6 дітьми; 27 сімей із 7 дітьми; 12 сімей із 8 дітьми; 5 сімей із 9 дітьми; 2 сім'я з 10 дітьми (рис. 4) [8].

Слід зазначити, що кількість багатодітних сімей у м. Харкові зросла в основному за рахунок мешканців територіальної громади, частково – за рахунок вимушено переміщених осіб.

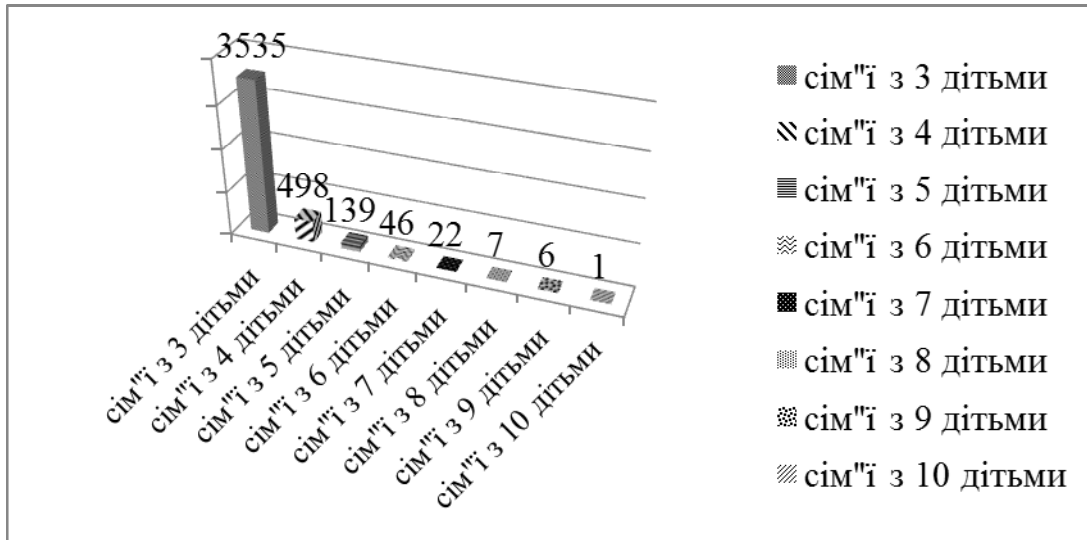

Рис. 3. Кількість багатодітних сімей у м. Харкові у травні 2016 р.

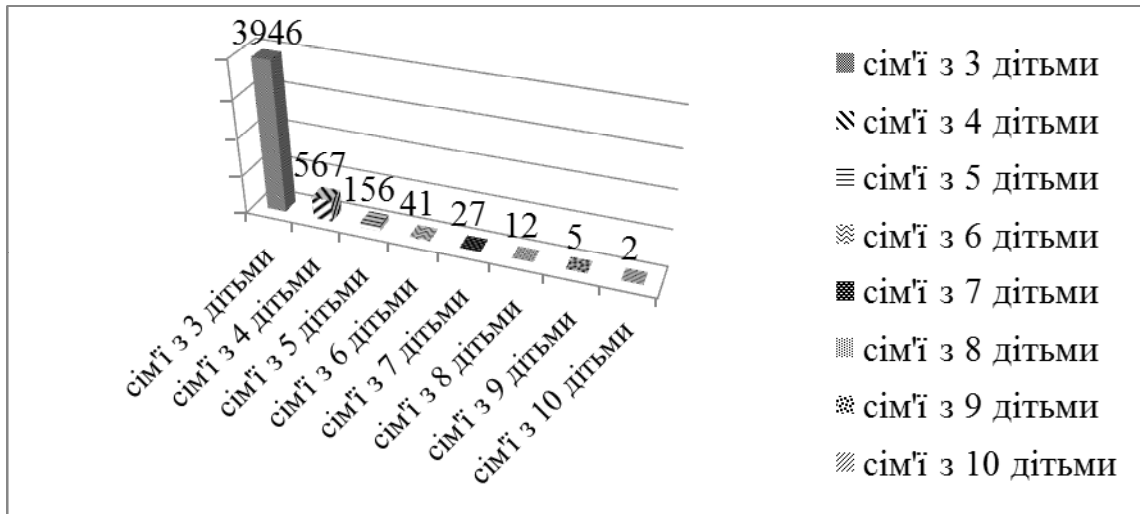

Рис. Кількість багатодітних сімей у м. Харкові на початок 2018 р.

Офіційна статистика, на жаль, не повною мірою відбиває реальну кількість багатодітних сімей та їх склад. Громадський осуд та зневажливе ставлення до багатодітних сімей, що має місце й сьогодні, накладає відбиток на психологічний стан останніх, інтеграцію їх у «малодітне» суспільство. Усе частіше в матеріально забезпечених сім'ях і в тих, що мають досить високий рівень освіченості й культури, спостерігаються спроби приховати свій статус, відмовитися від державних пільг тощо.

Підставою отримувати статус малозабезпеченої родини та шукати підтримки у різних інстанціях (державних структурах та установах, недержавних фондах і організаціях) стають низький матеріальний рівень багатодітної сім'ї, відсутність самостійної можливості вирішити питання забезпечення дітей, шкідливі звички та педагогічна неспроможність гідно виховувати дітей. Тож певна кількість багатодітних сімей, що не підпадають під категорію малозабезпечених, ігнорують відповідну реєстрацію в районних комітетах, не оформлюють посвідчення та не претендують на отримання будь-яких пільг, передбачених законодавством.

Члени родин, які були занесені в Реєстр багатодітних сімей, мають отримати *посвідчення*, відповідно, дитини та батьків багатодітних сімей. Протягом 2010-2013 рр. видачу даних посвідчень – батьків багатодітної сім'ї (одне на двох) і посвідчення дітей з багатодітної сім'ї (по досягненню 6-річного віку) – за місцем реєстрації сімей здійснювали структурні підрозділи Департаменту у справах сім'ї, молоді та спорту Харківської міської ради – районні комітети у справах сім'ї, молоді та спорту. На підставі наданих необхідних документів від батьків багатодітної сім'ї комітети також продовжували термін дії відповідних посвідчень [9]. Останні є підставою для надання певних *пільг* дітям і батькам сім'ям зазначених категорій.

Безпосередній контакт громадян, які зверталися до зазначених районних комітетів із приводу отримання посвідчень, заповнення «Картки обліку багатодітної сім'ї», первинний аналіз стану, потреб, проблем багатодітних сімей, з'ясування методів соціальної роботи дозволяли розпочати системну та якісну соціальну роботу з багатодітними сім'ями в координації з районними та міським ЦСССДМ, а також службою у справах дітей. Соціальна робота з багатодітними родинами містила ведення їх повноцінного обліку, визначення їх потреб, виявлення сімей, що перебували в складних життєвих умовах, забезпечення захисту прав дітей.

З початку 2014 р. видача та пролонгація дії посвідчень батьків і дитини з багатодітної сім'ї у м. Харкові були віднесені до переліку адміністративних послуг [10], що стали надаватися через Центр надання адміністративних послуг (далі – ЦНАП) у м. Харкові. Натомість у «Переліку адміністративних послуг органів виконавчої влади, які надаються через центр надання адміністративних послуг» [11] зазначені послуги не відносяться до адміністративних. Слід зазначити, що видача та пролонгація посвідчень батьків і дитини з багатодітної сім'ї не підпадають повною мірою під визначення ані соціальних, ані адміністративних послуг. *Соціальною* послугою є «комплекс заходів із надання допомоги особам, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, з метою розв'язання їхніх життєвих проблем» [12, ст. 1, 5]. *Адміністративною* послугою вважається «результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону» [13, ст. 1].

Передбачалося, що зміна надавача послуги (видачі та пролонгації відповідних посвідчень багатодітним) через ЦНАП, а не відповідними районними комітетами, а також її сутності (вилучення її з розряду соціальних послуг і занесення до розряду адміністративних послуг) мали б прискорити процес, підвищити її якість. Проте ці модифікації не скоротили, а збільшили час на отримання послуги. Замість видачі відповідного посвідчення протягом 2–3 днів, а його пролонгації – протягом 10-20 хвилин (як було до 2014 р.), термін надання даної послуги через ЦНАП м. Харкова розтягнувся в середньому до 7 днів. У Харкові зазначена адміністративна послуга є третьою за кількістю звернень та становить близько 3000 звернень у рік (поступається лише видачі довідок з місця проживання та зверненнями на розміщення реклами) [8]. Тому в ЦНАП м. Харкова відбувалося накопичення невиконаних заявок на видачу відповідних посвідчень, що було порушенням Закону України «Про адміністративні послуги». До моменту отримання посвідчень дітей і батьків багатодітних сімей члени останніх не можуть користуватися деякими пільгами – безкоштовним проїздом.

Крім того, що зазначені зміни бенефіціарами сприймалися як погіршення якості послуг, вони негативно вплинули на якість соціальної роботи з багатодітними сім'ями в цілому. Відбулася втрата особистого контакту фахівця районного комітету з багатодітною сім'єю; знизилася якість ведення повноцінного обліку останніх; погіршилася координація всіх структур, що були включені в соціальну роботу з відповідною категорією сімей, а також якість соціальних послуг.

Погіршення якості соціальної роботи з багатодітними сім'ями може негативно сказатися на благополуччі родини, зміцненні та розвитку сімейного способу життя. Поняття «благополуччя», на

відміну від поняття «добробут», означає не лише «матеріальне забезпечення», «майнове благополуччя», але й «щасливе життя».

Соціальне благополуччя – є найвищою соціальною цінністю, з якою пов'язані життєво важливі інтереси будь-якої особистості (рівень володіння матеріальними благами, добробут, споживчі стандарти, етичні та релігійні норми, безпека, житлові та екологічні умови, свобода самореалізації тощо). Воно розглядається як показник ефективності функціонування соціальної сфери, стан соціального самопочуття кожної особистості, рівня впевненості у завтрашньому дні, добробуту та якості життя сім'ї та її членів. Певною мірою показники соціального благополуччя сімей із дітьми, є критеріями результативності політики держави.

Важливим критерієм соціального благополуччя є показник соціальної адаптованості сім'ї з дітьми, який пов'язує з її здатністю ефективно спілкуватися та налагоджувати здорові міжособистісні стосунки, адаптуватися до соціальних норм і правил, що існують у суспільстві, взаємодіяти з державними інституціями.

Батьки та діти з благополучних сімей мають розвинені комунікативні навички, уміють слухати і говорити, уникають непорозумінь; доброзичливі у спілкуванні, демонструють толерантність і повагу до співрозмовника, їх манера спілкування викликає повагу до них; у разі конфлікту дбають про інтереси всіх сторін, здатні запропонувати взаємовигідне рішення або піти на компроміс; легко знайомляться, добре почувуються навіть у незнайомій компанії; уміють дружити й обирати хороших друзів, дбають про доброзичливі сімейні стосунки; уміють надавати й отримувати допомогу, працювати в команді; здатні мотивувати і переконувати, бути лідером і вести за собою.

Проявами соціального неблагополуччя багатодітних сімей можуть бути часті конфлікти та непорозуміння між батьками та дітьми, батьками та родичами; відсутність близьких друзів, відчуття самотності окремих членів сім'ї; надмірна сором'язливість, нездатність звернутися по допомогу; нездорові стосунки в сім'ї, у школі, з однолітками.

В умовах існуючих структурних змін у м. Харкові для запобігання погіршенню соціального благополуччя багатодітних сімей значний сегмент соціальної роботи взяли на себе інституції громадянського суспільства, зокрема, громадські організації (ГО).

В Україні зареєстровані тисячі ГО, частина яких має за мету надання всебічної підтримки багатодітним сім'ям. Проте не всі вони працюють активно. Серед тих, хто здійснює значний внесок у соціальну підтримку багатодітних сімей, варто назвати ГО «Асоціація багатодітних сімей «АММА» (м. Харків), «Спілку батьків багатодітних сімей» (м. Чорноморськ (колишній Іллічівськ)), ГО багатодітних сімей «Едельвейс» (м. Київ), «Спілку багатодітних сімей «Родина», «Раду багатодітних сімей Київського району м. Одеси», «Спілку багатодітних родин Львівщини «Щаслива родина» та багато інших організацій [14, с. 106–107].

У 1994 році в Харкові було зареєстровано та діяли 9 громадських організацій, які охоплювали роботою 9 районів міста. Кожна організація об'єднувала по 400-500 сімей, у яких середня кількість дітей становила 4-5 осіб. Тобто, в порівнянні з офіційною статистикою, саме сім'ї з великою кількістю дітей, які потребували підтримки, самоорганізовувалися з метою покращення свого добробуту, вирішення складних питань із забезпечення дітей.

На початок 2018 р. у Харкові зареєстровано 7 відповідних ГО, при чому 2 з них були створені нещодавно, охоплюють незначну кількість багатодітних сімей. На сьогодні в Харкові з організацій, які починали роботу у 90-х роках ХХ ст., залишилась і активно працює ГО «Асоціація багатодітних сімей «АММА», яка зараз налічує більше 500 сімей – її членів. Серед них 285 (57%) сімей, у яких 3 дитини, 125 (25%) – по 4 дитини, 50 (10%) – по 5 дітей, 25 (5%) – по 6 дітей, 10 (2 %) – по 7 дітей, 5 (1%) – по 8 і більше дітей. Зазначені дані свідчать про те, що за останні 2 десятиліття середня кількість дітей у багатодітних сім'ях, які потребують соціальної підтримки та звертаються до громадських організацій, знизилася до 3-4 дітей.

Саме громадські організації, що здійснюють соціальну підтримку багатодітних сімей, проводять значну індивідуальну, спільну та групову соціальну роботу. Вони надають соціально-педагогічну підтримку сім'ям груп ризику у відстоюванні їх прав на сприятливе оточуюче середовище, профілактиці негативних явищ, організації виховного дозвілля, розробці та впровадженні нових освітньо-розвиваючих технологій. ГО не лише надають психологічну, соціальну, медичну допомогу, соціально-педагогічні, культурно-просвітницькі послуги, але й залучають багатодітні сім'ї до самопомоги [14, с. 106].

Останнім часом з метою підвищення соціального благополуччя багатодітних родин актуалізується такий напрям у діяльності зазначених ГО, як формування активної життєвої позиції даної категорії сімей. ГО «Асоціація багатодітних сімей «АММА» залучає своїх членів до суспільно-корисних справ, виховання гуманності та свідомості особистості, захисту прав і свобод членів сім'ї та створення умов для їх самореалізації.

Залучення членів багатодітної родини, в якій виховуються 3 та більше неповнолітніх дітей, до діяльності в громадській організації дає їм можливість розвивати комунікативні, організаторські та лідерські якості, реалізувати особистісний та творчий потенціал, власні ініціативи, учитися толерантності, розширювати світогляд. Не лише батьки, а й діти набувають навичок самореалізації у різних видах суспільно-корисної діяльності, зокрема, волонтерській роботі, що допомагає їм знайти своє місце в суспільному житті, відчувати причетність до державних справ.

Одним із показників якості соціальної роботи з багатодітними сім'ями, а також видом соціальної підтримки багатодітних родин можна вважати присвоєння почесного звання України «Мати-героїня» за конкретні заслуги матері у справі виховання дітей, її авторитет. Законом України «Про внесення зміни до статті 10 Закону України «Про державні нагороди України» (2004 р.) почесне звання України «Мати-героїня» набуло статусу державної нагороди. Таким почесним званням відзначаються жінки, які народили та виховали до восьмирічного віку п'ятьох і більше дітей, у т.ч. дітей, усиновлених у встановленому законодавством порядку [15, ст. 9]. Насамперед особлива увага звертається на духовні, моральні якості осіб, які представляються до присвоєння почесного звання. Враховуються конкретні заслуги матері у справі виховання дітей, її авторитет, вагомий особистий внесок у створення сприятливих умов для здобуття дітьми освіти, розвитку їх творчих здібностей, формування високих духовних і моральних якостей, за материнську самовідданість, забезпечення умов для повноцінного розвитку здорових, гармонійно розвинутих особистостей, громадян незалежної України.

Безумовно, це сприяє створенню позитивного іміджу багатодітної сім'ї в громаді, формуванню активної життєвої позиції, стимулює такі родини до відповідального ставлення до праці, освіти, участі в громадській діяльності.

Указом Президента України (2007 р.) запроваджено виплату одноразової винагороди (в розмірі 10 прожиткових мінімумів) жінкам, яким присвоєно почесне звання України «Мати-героїня» [16]. Даний указ активізував процес нагородження жінок відповідним почесним званням. Так, якщо у період 2004 – 2007 років 2 059 жінок отримала почесне звання України «Мати-героїня», то у 2009 році – 23 696, що у 10 разів більше. З 2004 р. по 2011 р. відповідне почесне звання отримали 71446 жінок. З січня 2012 р. до тепер в Україні простежується тенденція до поступового зменшення кількості багатодітних жінок, яким присвоєно почесне звання України «Мати-героїня»: 35 тис. (у 2012 р.), майже 20 тис. (2013), понад 3 тис. (у 2014 р.), 2707 (у 2015 р.), 1085 (у 2016 р.), у т.ч. 26 із Харківської області; 956 (у 2017 р.), у т.ч. 14 із Харківської області [17; 18].

Станом на 2014 р. у м. Харкові налічувалося 238 жінок, яким присвоєно почесне звання України «Мати-героїня», у 2017 р. – 261 жінка [8]. Оформленням нагородних документів займаються районні комітети у справах сім'ї, молоді та спорту Департаменту у справах сім'ї, молоді та спорту Харківської міської ради (ХМР). Ними порушується клопотання про присвоєння почесних звань. Оформлення документів також передбачає здійснення соціальної діагностики: проведення бесід членів районних комітетів із батьками та дітьми багатодітних родин, аналізу ситуації вдома, на роботі (на підставі копій трудової книжки, характеристик дітей з місця навчання, роботи). Якщо жінка працює, висунення кандидатури до присвоєння зазначеної державної нагороди здійснюється за місцем роботи кандидатки, у трудових колективах установ, організацій, підприємств.

На основі всіх необхідних зібраних документів органами місцевого самоврядування складається нагородний лист, який подається до Голови Харківської обласної державної адміністрації (ХОДА). ХОДА відправляє нагородний пакет документів на попереднє погодження до Міністерства соціальної політики України, після чого – до Адміністрації Президента України для прийняття остаточного рішення про присвоєння почесного звання України «Мати-героїня».

Представляється дуже важливим, що в ухваленій ХМР Комплексній програмі реалізації гендерної та сімейної політики в місті Харкові на 2018-2021 роки (листопад 2017 р.) передбачені комунікативні заходи (форуми, брифінги, семінари, круглі столи), спрямовані на збереження та популяризацію національних культурних сімейних традицій і цінностей на засадах партнерства та взаємоповаги, підвищення престижу багатодітних сімей [19].

Таким чином, соціальна робота з багатодітними сім'ями в м. Харкові досить успішно здійснюється завдяки злагодженій взаємодії органів місцевого самоврядування та громадських організацій. Районні комітети у справах сім'ї, молоді та спорту Департаменту у справах сім'ї, молоді та спорту Харківської міської ради, районні та міський центри соціальних служб у справах сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей проводять соціальну діагностику, визначають методи соціальної роботи та здійснюють соціальну підтримку, в разі необхідності соціальний супровід даної категорії сімей, координуючи свої дії.

Проблеми у проведенні повноцінної соціальної роботи з багатодітними родинами виникли після певних структурних змін у м. Харкові, пов'язаних із передачею функцій видачі посвідчень батьків і дитини з багатодітної сім'ї Центру надання адміністративних послуг. Разом із тим, в умовах існуючих структурних змін активізувалася соціальна робота громадських організацій. Взаємодія органів місцевого самоврядування та громадських організацій є чинником запобігання погіршенню соціального благополуччя багатодітних сімей. ГО «Асоціація багатодітних сімей «АММА» вбачає пріоритетним напрямом своєї діяльності на даному етапі залучення багатодітних сімей до активної діяльності в громадській організації, до суспільно-корисних справ.

Соціально благополучна та здорова сім'я, що виступає повноцінним соціальним суб'єктом, здатна допомогти собі та стимулювати державу до позитивних змін.

Література:

1. Про охорону дитинства [Текст] : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 11. – Ст. 202.
2. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К. : ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.
3. Сім'я та демографічна політика [Електронний ресурс] : Сайт Міністерства молоді та спорту України. – Режим доступу : <http://www.sport.gov.ua/index/ua/material/44>
4. Сім'я [Електронний ресурс] : Сайт Міністерства соціальної політики. – Режим доступу : <http://www.msp.gov.ua/content/simya.html>
5. Сичова В.В. Надання адміністративних послуг багатодітним сім'ям у м. Харкові: стан і проблеми / В.В. Сичова, В.А. Сичов // Державне управління і національна безпека (EPRGNS 2016) : зб. матеріалів І міжнар. наук.-пр. конф., 29.09.2016, Київ. – К., 2016. – С. 93–95.
6. Про єдиний облік багатодітних сімей в Україні [Електронний ресурс] : Наказ Міністерства сім'ї, молоді та спорту від 13.08.2008 N 3337 (Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 5 вересня 2008 р. за N 815/15506). – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0815-08>.
7. Технологія соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bahmat.at.ua/SOTS_SUPROVID/soc.suprovid.pdf
8. За даними Департаменту сім'ї, молоді та спорту Харківської міської ради: на правах рукопису.
9. Деякі питання виготовлення та видачі посвідчень батьків та дитини з багатодітної сім'ї [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2010 № 209. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/209-2010-%D0%BF>
10. Про затвердження переліку послуг, які надаються через Центр надання адміністративних послуг м. Харкова [Електронний ресурс] : Розпорядження Харківського міського голови від 11.12.2013 р. – Режим доступу : http://www.gov.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=57246&base=27.
11. Деякі питання надання адміністративних послуг органів виконавчої влади через центри надання адміністративних послуг [Електронний ресурс] : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.05.2014 р. № 523-р. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/523-2014-%D1%80>
12. Про соціальні послуги [Текст] : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – N 45. – Ст. 358.
13. Про адміністративні послуги [Текст] : Закон України // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 32. – Ст. 409.

14. Ібрагім Ю. С. Соціально-педагогічна підтримка багатодітних сімей громадськими організаціями: проблеми та перспективи / Ю. С. Ібрагім // Зб. наук. праць «Педагогіка та психологія». – Харків, 2015. – Вип. – № 48. – С. 100– 108.

15. Положення про почесні звання України [Електронний ресурс] : затверджено Указом Президента України від 29 червня 2001 року N 476/2001. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/476/2001>

16. Про одноразову винагороду жінкам, яким присвоєно почесне звання України «Мати-героїня» [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 25.12.2007 № 1254. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1254/2007>

17. Президент присвоїв звання «Мати-героїня» 1 085 українським жінкам [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/prezident-prisvoyiv-zvannya-mati-geroyniya-1-085-ukrayinskim-37075>

18. Президент присвоїв почесне звання «Мати-героїня» 956 українкам [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/prezident-prisvoyiv-pochesne-zvannya-mati-geroyniya-956-ukra-44914>

19. Комплексна програма реалізації гендерної та сімейної політики в місті Харкові на 2018-2021 роки [Електронний ресурс] : затверджена Рішенням 16 сесії Харківської міської ради Харківської області 7 скликання від 08.11.2017 № 833/17. – Режим доступу : <http://kharkiv.rocks/reestr/663869>.

■ УДК 316

■ **Крайнова Т. І.**

■ Голова громадської організації

■ «Міждисциплінарний інститут розвитку»,

■ волонтер соціального центру «Сім'я», м. Харків

■ **СОЦІАЛЬНА РОБОТА З БАТЬКАМИ ДІТЕЙ ТИПОВОГО РІВНЯ РОЗВИТКУ ЯК УМОВА**
■ **РОЗШИРЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ПРОСТОРУ**

■ *В статті з'ясовуються головні напрями, форми і методи соціальної роботи з батьками дітей*
■ *типового рівня розвитку, які сприяють успішному формуванню їх інклюзивного світогляду, формуванню*
■ *практичного досвіду інклюзивного спілкування та дають змогу передати цей досвід своїм дітям у межах*
■ *третьої складової розширеного інклюзивного простору – соціальному секторі.*

■ **Ключові слова:** інклюзивне суспільство, сім'я, діти типового рівня розвитку, розширений
■ інклюзивний простір.

■ *В статье выясняются основные направления, формы и методы социальной работы с родителями*
■ *детей типичного уровня развития, которые способствуют успешному формированию их инклюзивного*
■ *мировоззрения, формированию практического опыта инклюзивного общения и дают возможность*
■ *передать этот опыт своим детям в пределах третьей составляющей расширенного инклюзивного*
■ *пространства – социальном секторе.*

■ **Ключевые слова:** инклюзивное общество, семья, дети типичного уровня развития, расширенное
■ инклюзивное пространство.

■ *The main directions, forms and methods of working with parents of children of a typical level of*
■ *development are elucidated in the article. These forms and methods contribute to the successful formation of their*
■ *inclusive worldview, to the formation of practical experience of inclusive communication and provide an*
■ *opportunity to pass on this experience to their children within the limits of the third component of an expanded*
■ *inclusive space – in the social sector.*

■ **Keywords:** an inclusive society, a family, children of a typical level of development, an expanded
■ inclusive space.

■ На сучасному етапі, в умовах євроінтеграції український простір збагачується європейським
■ досвідом розвитку суспільства. Однією з нових тенденцій розвитку суспільства є формування в
■ українській громаді інклюзивного світогляду. Першим кроком на цьому шляху став розвиток в Україні
■ інклюзивної освіти. Але інклюзивний розвиток не може замикатися лише межами загальноосвітнього
■ шкільного простору. Він потребує розширеного інклюзивного простору. Водночас необхідна
■ консолідована робота багатьох громадських організацій, що створюють найбільш сприятливе інклюзивне
■ середовище.

■ Процес формування у дітей інклюзивного світогляду та практичного інклюзивного досвіду в
■ Україні найбільш ефективно може здійснюватися за допомогою сім'ї, з опорою на сімейні цінності. Саме
■ батьки є тією сполучною ланкою, яка дає змогу дітям із особливими потребами та дітям типового рівня
■ розвитку активно спілкуватися не лише в школі, а й у позашкільних розвиваючих центрах, разом брати
■ участь у спортивних змаганнях, подорожувати по рідному краю за містом. Тому підготовка, зокрема,
■ батьків дітей типового рівня розвитку до активного формування розширеного інклюзивного простору є
■ однією з найголовніших умов розвитку інклюзивного суспільства в Україні, що доводить актуальність
■ зазначеної теми дослідження.

■ Форми і методи соціальної роботи з сім'ями в інклюзивній освіті широко представлені в наукових
■ працях І. Білозерської, А. Колупаєвої, В. Оржеховської, Л. Цуркан, Г. Серпутько ін. Їх головною метою є
■ обґрунтування необхідності взаємодії батьків з педагогами та психологами інклюзивних шкіл, зміст якої
■ стосується планування навчального процесу.

Соціальна робота з сім'ями в позашкільному просторі є предметом дослідження таких вітчизняних дослідників, як О. Закусило, І. Іванова, Р. Кравченко, Н. Ольхова-Марчук, В. Тарасун, Л. Шипіцина та ін. Разом із тим, аналіз зазначених публікацій засвідчив, що висвітлена теорія та практика здебільшого спрямована на соціальну роботу з сім'ями, які виховують дітей з особливими потребами. У той час, як діти типового рівня розвитку та їх батьки, які складають головне приймаюче середовище, залишаються поза межами уваги, що значно ускладнює підготовку цілісного розширеного інклюзивного простору. Вищезазначене підтверджує наукову актуальність дослідження соціальної роботи з батьками дітей типового рівня розвитку

Метою даної статті є з'ясування головних напрямів, форм і методів соціальної роботи з батьками дітей типового рівня розвитку у межах третьої складової розширеного інклюзивного простору – соціальному секторі.

Розширений інклюзивний простір містить три головні сектори: освітній, медичний та соціальний (позамедичний, позашкільний) [1].

Дослідження сімей дітей типового рівня розвитку в форматі позашкільних розвиваючих занять вказують на те, що, як діти, так і їх батьки, являють собою певну соціальну групу, об'єднану єдиною метою успішного навчання та розвитку дітей в різноманітних гуртках. Важливе місце в цьому займають групові ідентифікації, які формуються на трьох рівнях: емоційному, ціннісно-світоглядному і поведінковому. Таким чином складається загальна типова ідентичність членів даної групи.

З появою в цій групі дітей із особливими потребами (дітей із особливостями розвитку), яких члени групи ідентифікують як «нетипових», «інших» або «чужих», групова ідентифікаційна цілісність порушується, що призводить до виникнення групової напруги, а іноді до агресивного захисту. Межі дисциплінарних норм, таких, як розподіл простору, встановлення часових меж, певного виду діяльності, консолідація спільних зусиль членів групи виявляються під загрозою. Виникає страх втрати культурних цінностей даної соціальної групи і загроза її ідентичності. Як наслідок цих процесів – включення двох видів захисної поведінки: соціальне виключення «інших» із своєї фізичної та психологічної території, або захист від ситуації нетиповості через механізми інтерпретації [2]. В останньому випадку, в ситуації відсутності реальних знань і досвіду спілкування, значний вплив на формування уявлень про дітей з особливими потребами мають стереотипи, забобони і негативні емоції, які типізують «інших» або «чужих», як небезпечних та «переміщують» їх в антагоністичну аутгрупу.

Носіями стереотипів частіше за все є батьки дітей типового рівня розвитку. Тож соціальний центр «Сім'я» (м. Харків) розпочав роботу з даною категорією мешканців територіальної громади м. Харкова. З метою попередження негативних проявів захисної поведінки в соціальному центрі «Сім'я» м. Харкова у співпраці з Харківською міською радою, громадськими організаціями «Єдиної соціальної мережі», а також активними батьками дітей типового рівня розвитку були зроблені наступні напрацювання:

– намічені форми і методи соціально-психологічної роботи з сім'ями дітей типового рівня розвитку;

– почата дослідницька робота з виявлення у батьків дітей типового рівня розвитку стереотипів, забобонів та неадекватних емоцій (як негативного, так і неадекватно позитивного характеру) у відношенні до дітей з особливими потребами та їх сімей, робота з пошуку найбільш ефективних практичних заходів подолання цих нереалістичних уявлень та попередження травми соціального відчуження сімей, які виховують дітей з особливими потребами;

– розроблені розвиваючі програми для інклюзивних груп сімейного характеру, які спрямовані на подолання стереотипів, формування реалістичного уявлення про дітей з особливими потребами, про їх сім'ї, а також на здобуття знань, умінь і навичок успішної взаємодії в розширеному інклюзивному просторі.

Головними формами роботи були обрані:

1. «Школа сучасної психології».
2. «Круглий стіл». («Майданчик розуміння», «Зустріч ідей»).
3. «Клуб ігрової творчості».
4. «Дні активного відпочинку, спорт та інклюзивний туризм».

Кожна з вищезазначених форм мала свої методи роботи з сім'ями в інклюзивному напрямі. Наприклад, в «Школі сучасної психології», в проведенні «Круглих столів» застосовувались наступні методи:

1. *Лекції, доповіді.* Ці методи сприяли формуванню знань про розвиток дітей типового рівня, про розвиток дітей з особливими потребами та підвищили інклюзивну компетенцію як батьків дітей з особливими потребами, так і батьків дітей типового рівня розвитку. Теоретичні знання дали змогу сформулювати не тільки поняття відмінності між дітьми різних рівнів психічної організації, а також і поняття єдності певних етапів їх розвитку, що з'єднало сім'ї двох груп.

2. *Дискусія.* Цей метод сформував навички позитивного дискусування, дав змогу побачити різні точки зору на ту чи іншу життєву ситуацію інклюзивного характеру, всебічно проаналізувати їх, позбутися стереотипів, укріпити свою особисту ідентичність.

3. *Дослідницький метод* (спостереження, опитування: групове та індивідуальне інтерв'ю, аналіз нарративних матеріалів) виявив у батьків дітей типового рівня розвитку стереотипи, забобони та неадекватні емоції (як негативного, так і неадекватно позитивного характеру) у відношенні до дітей з особливими потребами та до їх сімей. Це дало змогу знайти найбільш ефективні практичні форми та методи подолання цих нереалістичних уявлень та попередження травми соціального відчуження сімей, які виховують дітей з особливими потребами.

Такі форми роботи, як «Клуб ігрової творчості», «Дні активного відпочинку, спорт та інклюзивний туризм» мали наступні методи їх практичного втілення: сімейні свята, спортивні фестивалі та змагання, подорожі за межі міста та інші. Ці методи сприяли формуванню практичних навичок у батьків дітей типового рівня розвитку в спілкуванні з дітьми з особливими потребами, а також навичок передачі цього досвіду своїм дітям.

Висновки та перспективи дослідження. Таким чином, системна соціальна робота з батьками дітей типового рівня розвитку, що проводиться соціальним центром «Сім'я» (м. Харків), ведеться за наступними напрямками: соціально-психологічному, просвітницькому, дослідницькому. Напрацьовані наступні форми соціальної роботи: «Школа сучасної психології», «Круглий стіл». («Майданчик розуміння», «Зустріч ідей»), «Клуб ігрової творчості», «Дні активного відпочинку, спорт та інклюзивний туризм». Соціальна робота з батьками дітей типового рівня розвитку містить лекційні та ігрові методи, що застосовуються за розробленими розвиваючими програмами для інклюзивних груп сімейного характеру. Вона сприяє успішному формуванню інклюзивного світогляду та практичного досвіду сімей обох типів. Завдяки формуванню інклюзивної компетенції батьки дітей типового рівня розвитку можуть передати досвід позитивного інклюзивного світогляду своїм дітям. Це попереджує виникнення конфліктів між групами дітей типового рівня розвитку і дітьми з особливими потребами, формує доброзичливий розширений інклюзивний простір в суспільстві.

Особливості комунікації людей з різним досвідом соціального розвитку, різними рівнями психічної і фізичної організації потребують подальшого наукового вивчення і наукових досліджень в цьому напрямі. Найближчою перспективою теоретичних досліджень та формування практичного досвіду в інклюзивному розвитку нашого суспільства є область міжгрупових комунікацій, як в об'єднаннях людей типового рівня розвитку та людей з особливими потребами, так і в професійній міждисциплінарній співпраці інклюзивно орієнтованих фахівців різних напрямів: педагогів, психологів, психотерапевтів, соціологів та інших. Значної уваги потребує наукова розробка та встановлення діагностичних критеріїв здатності/нездатності дітей типового рівня розвитку до соціального зближення і активної взаємодії з дітьми, які мають особливості фізичного або психологічного розвитку.

Література:

1. Крайнова Т. І. Від інклюзивної освіти – до інклюзивної громади: актуальні питання міждисциплінарного розвитку розширеного інклюзивного простору / Т. І. Крайнова // Актуальні питання освіти і науки : зб. наук. ст., матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 10-11 листоп., 2017) : у 2-х т. – Т. 1. – С. 340–346.

2. Ярская-Смирнова Е. И. Социокультурный анализ нетипичности / Е. И. Ярская-Смирнова. Саратов : СГТУ, 1997. – С. 22-27.

3. Технології соціально-педагогічної роботи : навч. посіб. / за заг. ред. проф. А. Й. Капської. – К., 2000. – 372с.

4. Соціальна педагогіка: теорія і технології : підруч. / за ред. І. Д. Звереві. – К. : Наук. світ, 2006. – 316с.

«SOCIOПРОСТІР: the interdisciplinary online collection of scientific works on sociology and social work», № 7 (2018)

«SOCIOПРОСТІР: междисциплинарный электронный сборник научных работ по социологии и социальной работе», № 7 (2018)

«SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи», № 7 (2018)

5. Оржеховська В. М. Взаємодія навчального закладу і сім'ї : стратегії, технології і моделі / В. М. Оржеховська. – Х. : Вид-во «Точка», 2007.– 200 с.

6. Путівник для батьків дітей з особливими потребами : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. А.А. Колупаєвої. – К. : ТОВВІЦ «Літопис – ХХ», 2010.–383 с.

■ УДК 378.013.42

■ **Максимовська Н. О.**

■ доктор пед. наук, доцент,

■ доцент кафедри соціальної педагогіки

■ Харківської державної академії культури

■ **СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ІНТЕГРАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ МІСЬКОЇ ГРОМАДИ**

■ *В статті представлено особливості соціальної роботи з метою інтеграції внутрішньо переміщених осіб в соціально-культурне середовище міської громади. Акцентується на сучасному механізмі взаємодії загальноосвітніх закладів та складових соціально-культурного простору сучасного міста. Визначаються різноманітні умови ефективної інтеграції соціальних суб'єктів, зокрема посилення ціннісно-інтеграційних можливостей, розвиток вміння конструктивної спільної діяльності.*

■ **Ключові слова:** соціальна робота, інтеграція, внутрішньо переміщені особи, міська громада, соціально-культурне середовище.

■ *В статье представлены особенности социальной работы с целью интеграции внутренне перемещенных лиц в социально-культурную среду городской громады. Акцентируется на современном механизме взаимодействия общеобразовательных учреждений и составляющих социально-культурного пространства современного города. Определяются разноуровневые условия эффективной интеграции социальных субъектов, в том числе усиление ценностно-интеграционных возможностей, развитие умения конструктивной совместной деятельности.*

■ **Ключевые слова:** социальная работа, интеграция, внутренне перемещенные лица, городская громада, социально-культурная среда.

■ *The article presents characteristic features of social work aimed at integrating internally displaced people into sociocultural environment of city community. It focuses on contemporary interaction mechanism of primary education institutions and components of sociocultural space of contemporary city. It also defines the multilevel conditions of effective integration of social subjects, namely the improvement of value-integrating capabilities, the development of constructive joint activities skill.*

■ **Keywords:** social work, integration, internally displaced people, city community, sociocultural environment.

■ *Актуальність.* Сучасна військово-політична та економічна ситуація в Україні провокує появу нових соціальних проблем, які пов'язані з вимушеним переселенням великої кількості осіб у межах країни. Внутрішні переселенці стають кризовою групою, соціальна робота з якою має відповідати сучасним вимогам та застосовувати інноваційні засоби фахової діяльності професіоналів соціальної сфери. Це посилює актуальність регулювання соціальної інтеграції шляхом активізації та поєднання позитивних соціально-виховних впливів всіх складових соціально-культурного середовища, зокрема міської громади.

■ Ступінь розробленості проблеми. Соціальні проблеми внутрішньо переміщених осіб (далі ВПО) досліджують А. Андрющенко, О. Балакірева, К. Лук'янова, Л. Хижняк та ін. Подолання дезінтеграції цього контингенту в контексті різних наукових галузей аналізують Ю. Жданович, С. Заєць, Г. Лещук, Л. Петришин, В. Рюль, І. Сьомкіна та ін. Пошук нових інструментів соціальної гармонізації проблем ВПО актуалізує механізм взаємодії різних складових соціально-культурного простору, зокрема закладів освіти, культури, дозвілля великого міста.

■ Метою публікації є розкриття сутності соціальної роботи з інтеграції внутрішньо переміщених осіб у взаємодії загальноосвітніх навчальних закладів та інституцій соціально-культурного середовища міської громади.

■ © Максимовська Н. О., 2018

Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [1]. Відтак, причинами внутрішнього переміщення майже завжди є несприятливі умови соціалізації різних соціальних груп, що призводить до їх дезінтеграції у нових соціально-культурних умовах.

Наслідком внутрішнього переміщення стає різкий розрив соціальних, культурних, професійних, міжособистісних зв'язків, втрата матеріальної стабільності, що можуть призводити до соціальних відхилень, криміналізації та психологічних проблем особистості та груп. Для уникнення негативних соціальних проявів вимушеного переселення необхідне створення умов для нетравматичного та гармонійного входження соціальних суб'єктів у відносно новий для них соціально-культурний простір.

У науковому обігу середовищний підхід до соціальної роботи з ВПО ґрунтується на наступному: «поняття захищеного простору (доступного для ВПО та гуманітарних організацій, які їх підтримують) виникло з розуміння того, що між ВПО та постійним населенням відповідних територій можуть створюватися напружені стосунки, які мають не тільки суб'єктивні (нетолерантність до новоприбульців, психологічне неприйняття їхніх культурних відмінностей від місцевих норм і традицій тощо), але й об'єктивні передумови, зокрема обмеженість місцевих ресурсів, не розрахованих на збільшення чисельності населення за рахунок ВПО» [2, с. 7]. Отже, створення сприятливого інтеграційного середовища передбачає залучення якнайбільшої кількості інституційних ресурсів для успішного входження осіб у соціальний простір територіальної громади.

Одним із соціально-педагогічних механізмів соціальної інтеграції вимушених переселенців є спрямована взаємодія, зокрема міжособистісна, міжгрупова та міжінституціональна, як сумісна дія кількох суб'єктів, під час реалізації якої результат дії одного з них впливає на інших і навпаки. Це форма здійснення соціальних зв'язків, що ґрунтується на спільності інтересів, цілей, поглядів та реалізується в обміні діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, уміннями, навичками людей, соціальних спільнот, ресурсів різноманітних соціальних інституцій.

Провідну роль в соціальній інтеграції ВПО в нових умовах життєдіяльності відіграє загальноосвітній навчальний заклад як установа, що традиційно має окрім навчально-виховних завдань підростаючого покоління, ще й соціально-культурне, громадянсько-суспільне значення для багатьох соціальних груп. Цей соціальний інститут, завдяки взаємодії з іншими складовими соціально-культурного простору, стає відкритим педагогізованим середовищем. Останнє не лише ініціює взаємозбагачення соціально-виховним впливом закладів культури, дозвілля, соціального захисту, але й стає певним центральним осередком генерування та реалізації соціально-педагогічних програм адаптації, інтеграції, виявлення соціальної суб'єктності вимушених переселенців. Оскільки інтеграція передбачає об'єднання в єдине ціле певних елементів в процесі розвитку будь-якого явища, то механізм взаємодії активізується в тому разі, коли є зв'язок між різними соціальними суб'єктами та середовищами, що забезпечується школою як інтегруючим фактором. Реалізація механізму взаємодії забезпечує зближення, утворення зворотних зв'язків, створення цілісності соціально-виховних зусиль, що спрямовані на нівелювання негативних соціальних впливів, посилення позитивних.

Соціокультурний простір, зокрема міської громади, складається з численних елементів, які під час взаємодії долучаються до забезпечення інтеграційного процесу. Серед них: заклади та установи культурно-дозвілєвого (клуби, туристичні маршрути та об'єкти, паркові комплекси, багатопрофільні розважальні центри), мистецького (театри, кінотеатри, філармонії), просвітницького (музеї, бібліотеки, планетарії), соціально-захисного та суспільно-добровільницького спрямування (громадські організації, волонтерські групи).

Наприклад, музей як соціокультурний інститут відбиває різні аспекти суспільного життя та супроводжує особистість протягом життя з метою надання вичерпної інформації про історію та сучасність, а також активно долучає особистість до спеціальної діяльності музею. Серед основних тенденцій сучасної музейної діяльності можна відзначити такі: збереження та популяризація життя місцевих культурних громад та їх самобутності на тлі глобалізації; збагачення духовного життя людини через зв'язок «мистецтво-історія-індивідуальний досвід»; розвиток віртуальних музеїв і мультимедійних проєктів, що зміцнює контакти з глядацькою аудиторією й дозволяє відвідувачам ознайомлюватися з

колекціями музеїв різних країн; розширення музейної діяльності за межами музейного закладу; розвиток музеїв як туристичних об'єктів тощо [3, с. 142]. Залучення ВПО до діяльності сучасного музею дозволить поліпшити процес ідентифікації з місцевою громадою.

Бібліотеки, зокрема шкільні, як соціально-виховні осередки, що реалізують інноваційні проекти, сприяють активізації й включенню вимушених переселенців до соціокультурного простору шляхом залучення до інформаційного життя громади, розвитку толерантності, формуванню соціальної культури на місцевому рівні.

Парки культури й відпочинку є потужною мережею найбільш масових і демократичних осередків культурної рекреації населення в умовах природного довкілля. Вони здатні задовольнити потреби відвідувачів у різноманітних видах занять, культурних послугах завдяки універсальності, специфічності, поліфункціональності, демократизму, доступності, комплексності, мобільності, поєднанню чинників природи й мистецтва, внаслідок чого створюється життєдайне інтеграційне середовище. Для ВПО, зокрема дітей та сімей, соціальна робота в парках є фактором непрямої інтеграції до міської громади.

Під час реалізації механізму взаємодії школа як соціальний інститут та заклади соціально-культурного простору міської громади узгоджують та планують спільні дії з метою соціальної інтеграції на основі соціальної суб'єктності осіб та груп, що включаються до спільної діяльності. Результативне включення вимушених переселенців до соціально-культурного простору під час взаємодії школи та вказаних установ слід здійснювати на індивідуальному, мікрогруповому рівнях, а також на рівні міста та регіону в межах країни. Так на індивідуальному рівні передбачається посилення ціннісно-інтеграційних можливостей соціальних суб'єктів (формування ціннісних орієнтацій відкритості, позитивного сприйняття змін, виявлення власного прихованого потенціалу до активних дій в нових умовах) через залучення до культурних здобутків громади. На мікрогруповому рівні – розвиток вміння конструктивної спільної діяльності, генерування соціальних ініціатив для вдосконалення функціонування групи. А на рівні міста і регіону в межах країни – ініціативізація перетворень з метою покращення становища спільнот, що вимушено знаходяться у скрутних обставинах, шляхом ідентифікації з соціальним простором громади, активне знаходження прийнятних способів входження до нових соціально-культурних умов життя і діяльності.

Висновки. Таким чином, соціальна робота з інтеграції вимушених переселенців ґрунтується на середовищному підході і передбачає створення захищеного простору територіальної громади міста для цього контингенту. Вона здійснюється шляхом планування та реалізації у загальноосвітніх навчальних закладах соціально-педагогічних програм діяльності, основою яких є механізм взаємоспівомованої взаємодії та залучення культурних, мистецьких, дозвілєвих ресурсів міської громади. Умовами ефективної інтеграції є формування ціннісних орієнтацій відкритості, позитивного сприйняття змін; генерування соціальних ініціатив для вдосконалення функціонування групи; сприяння ідентифікації з соціальним простором громади міста.

Література:

1. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб [Електронний ресурс]. Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>.
2. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції : наук. доповідь / за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – К., 2016. – 140 с.
3. Петрова І. В. Дозвілля в зарубіжних країнах / І. В. Петрова. – К. : Кондор, 2008. – 408 с.
4. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. – К. : Агентство «Україна». – 2015. – 176 с.
5. Сьомкіна І. С. Соціально-педагогічна робота з сім'ями вимушених переселенців: стан і перспективи / І. С. Сьомкіна // Зб. наук. праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету «Україна». – 2015. – № 11. – С. 102-105.
6. Хижняк Л. М. Інформаційне забезпечення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб: досвід України / Л. М. Хижняк, А. І. Андрюшенко // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2015. – Вип. 19-20. – С. 20-28.

УДК 364.45

Вонберг Т. В.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри управління персоналом та
економіки праці
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

Давидюк О. О.

кандидат соціологічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу з проблем соціальних послуг
НДІ праці і зайнятості населення

ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ЯКІСТЬ ОБСЛУГОВУВАННЯ В ІНТЕРНАТНІЙ УСТАНОВІ

Доведено актуальність дослідження проблеми. Визначено фактори впливу на якість обслуговування в інтернатній установі. Розподілено фактори на групи: зовнішні фактори макrorівня, внутрішні фактори мезорівня та внутрішні фактори мікрорівня. Досліджено вплив кожного з факторів на якість. Означено перспективи подальших досліджень за виявленими факторами.

Ключові слова: якість обслуговування, інтернатні установи, фактори впливу на якість, обслуговування підопічних.

Доказана актуальність дослідження проблеми. Определены факторы влияния на качество обслуживания в интернатном учреждении. Распределены факторы на группы: внешние факторы макроуровня, внутренние факторы мезоуровня и внутренние факторы микроуровня. Исследовано влияние каждого из факторов на качество. Отмечено перспективы дальнейших исследований по выявленным факторам.

Ключевые слова: качество обслуживания, интернатные учреждения, факторы влияния на качество, обслуживание подопечных.

The relevance of the problem study was proved. Factors influencing the quality of service at an orphanage institution were determined. The factors are grouped into groups: external factors of macro level, internal factors of meso-level and internal factors of the microlevel. The influence of each of the factors on quality has been investigated. Prospects for further research on identified factors were identified.

Key words: quality of service, residential institutions, factors of influence on quality, service of wards.

Першочерговим завданням європейської сучасної держави є якісне надання соціальних послуг, в тому числі і підопічним інтернатних установ, котрі потребують їх, вочевидь, найбільше. Система надання соціальних послуг підопічним в інтернатних установах України продовжує перебувати на етапі реформування. На сьогодні вітчизняна сфера соціального обслуговування вже має низку досягнень, зокрема, таких як затвердження стандартів для окремих видів соціальних послуг, налагодження роботи мережі державних служб і закладів, які виступають реалізаторами соціальних послуг, певна активізація співпраці держави та недержавних стейкхолдерів. Водночас багато проблем, пов'язаних з наданням соціальних послуг в країні загалом і в інтернатних установах зокрема, не втрачають своєї актуальності, а навпаки загострюються. Наприклад, тенденція старіння населення зумовлює зростання попиту на геріатричні установи, різноманітні будинки-інтернати та збільшення контингенту вірогідних отримувачів соціальних послуг - підопічних. Так само, до збільшення даного контингенту призводить і надзвичайно

складна ситуація на сході України, тобто фактично кожного року суттєво збільшується навантаження на систему надання соціальних послуг. Разом із цим, сучасний стан системи надання соціальних послуг інколи просто не в змозі повністю якісно задовольнити потреби, які постійно зростають [1, С.121]. Враховуючи зазначене вище, потрібно наголосити, що якісні соціальні послуги необхідні підопічним інтернатних установ не менше, ніж соціальні виплати. І перш за все вони мають бути гарантовані державою через низку нормативно-правових актів та реалізовані системою надання якісного обслуговування в інтернатних установах, важливою складовою діяльності яких має стати передусім повага до особистості, забезпечення гідних умов життя та якісного обслуговування підопічних [2].

Зазначена проблематика є актуальною не лише для нашої держави. Так, на прикладі досліджень вчених Великобританії визначено і обґрунтовано той факт, що в закладах інтернатного типу для літніх підопічних реалізуються неякісні соціальні послуги, а персоналу в цих закладах суттєво не вистачає знань та досвіду, через що й підвищуються показники швидкої смертності в установах. Проведені вченими дослідження показали, що персонал закладів інтернатного типу потребує відвідування тренінг-курсів, програм, навчальних ініціатив по догляду за людьми похилого віку та іншими підопічними з метою підвищення якості обслуговування [3; 4; 5].

Із викладеного зрозуміло, що для задоволення потреб підопічних в інтернатних установах необхідним є суттєве покращення якості обслуговування, модернізація механізмів фінансування соціальних послуг, розширення кола можливих зацікавлених в реалізації цих послуг осіб. Виконання державою зазначених завдань вимагає застосування чутливих до змін у сфері соціального обслуговування інструментів управління, якими є моніторинг та оцінювання соціальних послуг.

На сьогодні існують ґрунтовні розробки вітчизняних та зарубіжних науковців і фахівців-практиків з питань моніторингу та оцінювання соціальних послуг, в тому числі і через призму їх якості [1, С.121].

Разом із тим, у соціальній роботі, для якої процес часто є не менш важливим, ніж результат, непросто визначити її ефективність і якість. Коли справа торкається соціальної роботи, ми маємо розглядати нематеріальні та абстрактні сутності, такі як, наприклад, структура, процес, цілеспрямованість. А в процесі проведення оцінок постає завдання описати та виміряти якості цих нематеріальних і абстрактних понять. Варто наголосити, що якість у практиці соціальної роботи обов'язково включає в себе очікування та порівняння. Мається на увазі, що завжди є хтось (це може бути індивідуум, група осіб або будь-який зі стейкхолдерів), хто має певні очікування стосовно якості, яку й потрібно оцінити. Не можна говорити про якість, не беручи до уваги порівняння; якість рідко однозначна і дуже часто являє собою спірне питання, котре ніколи не можна повністю собі представити [6].

Якість у соціальній роботі є феноменом, що має певні об'єктивні критерії виміру (відповідність певним стандартам), і водночас фігурує тільки в суб'єктивних відчуттях, сприйняттях конкретних підопічних. А в зв'язку з тим, що підопічні мають специфічні риси, не завжди задовільний стан фізичного або психічного здоров'я, й не завжди спроможні адекватно оцінити якість обслуговування, процес оцінки ускладнюється. Тому бажаним є й розгляд відповідності послуг певним стандартам (за умови, що ці стандарти, по-перше, взагалі існують, а по-друге, є науково обґрунтованими), що вважається більш об'єктивною оцінкою їхньої якості. В такому випадку якість соціальних послуг розглядається як істотна ознака соціальних послуг, що задовольняє вимогам встановленого стандарту.

Разом із тим, у соціальному обслуговуванні поняття «якість» відноситься до змісту, умов і результатів надання послуги. Отже, щоб оцінити якість послуги, потрібен набір показників, або критеріїв, які характеризують послугу в цих аспектах.

Зазначимо, що в окремих наукових джерелах існують спроби визначити певні уніфіковані критерії оцінки. Так, за моделлю Максвела показниками якості соціальних послуг можуть бути: соціальна та географічна доступність, рівність у розподілі послуг між членами громади, відповідність потребам населення, економічність та ефективність.

Інший підхід поділяє показники на дві групи: якісні та кількісні. За умови, що кількісні легко вимірювані, а якісні виміряти і підрахувати складно.

Відповідно до цього підходу, до кількісних характеристик послуги відносять:

- час очікування послуги;
- час надання послуги;
- повнота послуги.

Щодо якісних характеристик послуги, то це:

- репутація організації, знання (обізнаність про потреби підопічних), компетентність і майстерність виконавця послуги;
- доступність персоналу;
- ефективність комунікації виконавця і споживача, реакція співробітників (бажання і здатність швидко надавати послугу), ввічливість, чуйність персоналу;
- довіра до персоналу;
- надійність, безпека;
- зовнішній вигляд співробітників, естетика інтер'єру, комфортність умови обслуговування [7, С.232].

Враховуючи різноманітні погляди на критерії якості послуг, домінантними критеріями і у нашій державі, і у соціальній роботі багатьох країн вважають все ж таки наступні:

- корисність соціальних послуг і схвалення їх підопічними;
- оперативність реакції на потреби підопічних та позитивна оцінка ними цієї реакції;
- позитивний вплив на поліпшення якості життя клієнтів (підопічні повинні відчувати, що система обслуговування має на меті поліпшення їхнього життя).

Частково погоджуючись із науковими розробками сучасних дослідників, відзначимо, що за нашим переконанням оцінити будь-який процес означає дослідити його протягом певного періоду, використовуючи критерії оцінки, з'ясувати позитивні зрушення, виявити причини, які гальмують інтенсивний розвиток цього процесу, внести пропозиції його подальшого розвитку. Допомогти реалізації зазначеного вище процесу може визначення факторів, що здійснюють прямий та опосередкований вплив на поліпшення (погіршення) якості цього процесу, а отже, є передумовою оцінювання якості обслуговування в інтернатній установі. Саме тому метою написання статті стало дослідження саме факторів впливу на якість, що розглядається як первинна ланка системного процесу дослідження якості обслуговування.

Очевидно, на якість обслуговування впливають численні фактори (рис.1). Враховуючи все різноманіття факторів, зупинимось лише на найважливіших, умовно розподіливши їх на три групи: зовнішні фактори макрорівня, внутрішні фактори мезорівня та внутрішні фактори мікрорівня.

В свою чергу, зовнішні фактори включають макрофактори, які впливають на якість обслуговування через призму державної політики. А мезофактори впливають на якість безпосередньо на рівні установи обслуговування та опосередковано через призму внутрішніх факторів.

Перш ніж розпочати розгляд зовнішніх факторів, варто пояснити вплив фази економічного зростання країни. Цілком очевидно, що чим вищі темпи економічного зростання, тим більші фінансові можливості в державі для впровадження різноманітних заходів, котрі будуть на виході сприяти поліпшенню якості обслуговування підопічних в інтернатних установах.

Першим зовнішнім фактором виступає нормативно-правове підґрунтя, наявність якого є відправною крапкою в усьому процесі забезпечення якісного обслуговування підопічних. Як зазначалося вище, у державі на сьогодні не вистачає нормативних актів, котрі б регулювали питання якості обслуговування в інтернатних установах, хоча певні кроки на цьому шляху державні органи вже зробили.

Наступним зовнішнім фактором виступає загальнодержавна фінансова підтримка. Так, звичайно держава сьогодні переживає нелегкі часи, оскільки опинилася у скрутному фінансовому положенні. На погіршення ситуації впливають й події на сході країни. Проте, без належної загальнодержавної саме фінансової підтримки всі численні заходи щодо поліпшення якості обслуговування підопічних зводяться просто нанівець.

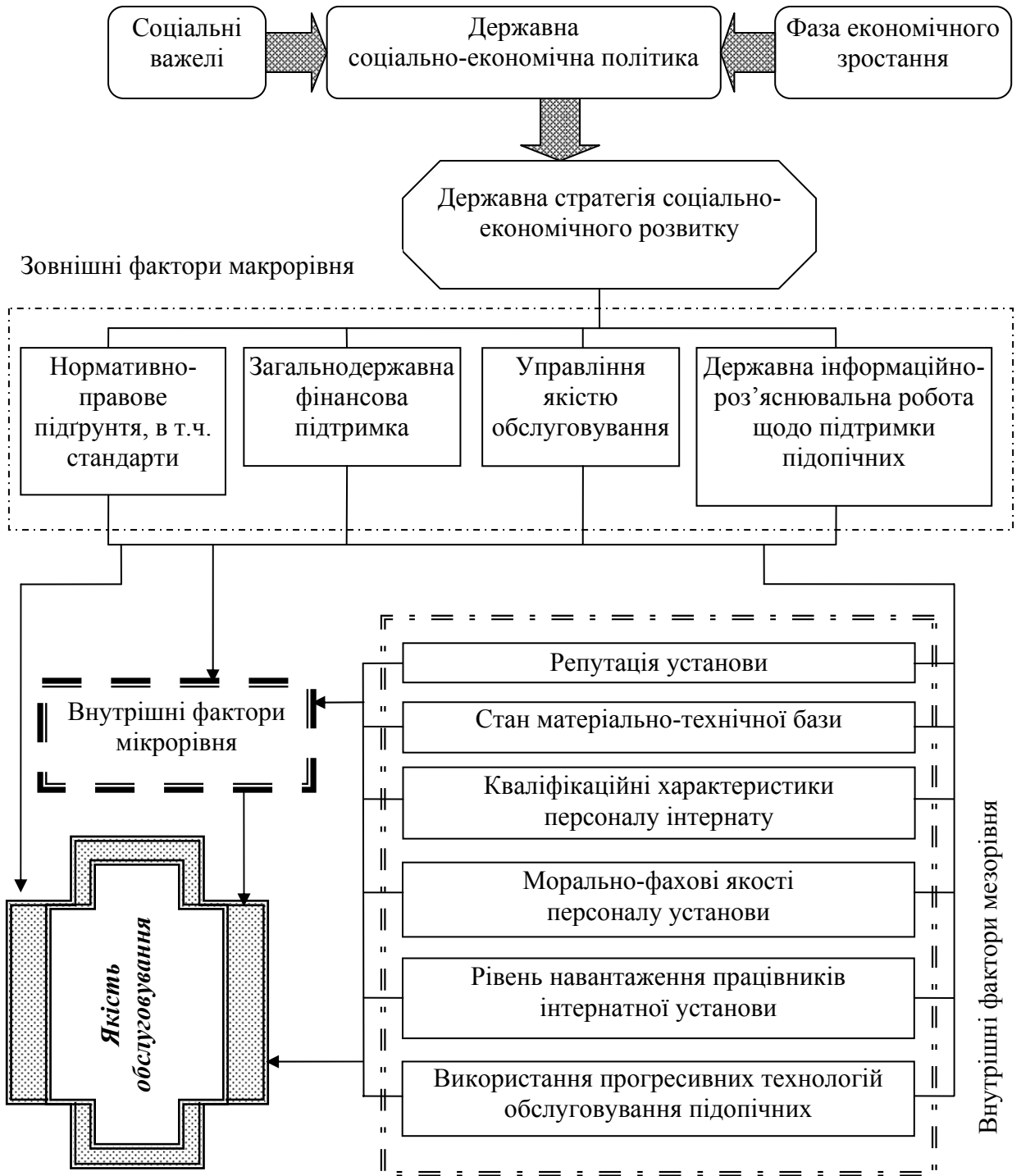

Рис. 1. Основні фактори впливу на якість обслуговування в інтернатній установі⁴

⁴ Складено автором

Розглядаючи вплив третього зовнішнього фактору, варто відмітити, що, як це не парадоксально звучить, якість обслуговування має бути керованою. Сам процес управління містить численну кількість взаємопов'язаних кроків, починаючи із процесу планування, і закінчуючи розробкою пропозицій, і являє собою процес циклічний.

Нарешті, якість обслуговування залежить й від інформаційно-роз'яснювальної роботи, адже відсутність інформації унеможливує надання якісних послуг підопічним та їх оцінку.

Серед внутрішніх мезофакторів, які впливають на якість обслуговування в інтернатній установі, варто виділити перш за все репутацію установи. Очевидно, чим вище зазначений рівень, тим більш якісні послуги надає установа. З іншого боку, маючи хорошу репутацію, установа й надалі буде піклуватися про те, щоб тримати її на рівні, в тому числі, і шляхом реалізації якісних послуг підопічним.

Наступний фактор – стан матеріально-технічної бази прямо залежить від зовнішнього фактора макрорівня «загальнодержавна фінансова підтримка». Стан матеріально-технічної бази в свою чергу впливає на:

- наявність необхідного медичного обладнання в установі;
- наявність необхідних ліків;
- якість харчування (достатність обсягів, різноманітність меню, доброякісність продуктів тощо);
- забезпеченість одягом, взуттям, окулярами, слуховими апаратами, протезно-ортопедичними виробами, засобами пересування;
- якість умов проживання (наявність зручних меблів, спеціально облаштованих зон відпочинку та дозвілля в приміщенні установи, наявність території для прогулянок, відремонтованість установи);
- надання фізіотерапевтичних процедур, можливості проведення лікувально-оздоровчої фізкультури та масажу;
- організацію вільного часу в установі;
- реалізацію релігійних потреб;
- можливості працевлаштування за цивільно-правовим договором тощо.

Третій та четвертий фактори впливу на якість обслуговування підопічних – кваліфікаційні характеристики та морально-фахові якості персоналу установи в повсякденному житті справляють дуже велику роль. Як показують дослідження, часто підопічним інтернатних установ не вистачає людських відносин, чуйності та турботи. Зазначені фактори розкриваються через вплив на:

- своєчасність та швидкість реагування при зверненнях, в тому числі й за медичною допомогою;
- достатність наданої медичної допомоги;
- підтримку стану здоров'я підопічних на задовільному рівні;
- рівень професіоналізму персоналу та інше.

Потрібно окремо додати, що інколи ситуація щодо якісного обслуговування підопічних ускладнюється через велике навантаження на працівників установи. Очевидно, чим вище навантаження, тим нижча якість обслуговування підопічних, оскільки воно значно знижує якість роботи персоналу установи як окремого складника оцінювання. Зазначена проблема часто супроводжується недостатньою чисельністю спеціалістів інтернатної установи або, навіть, відсутністю потрібних.

Використання прогресивних технологій обслуговування підопічних як фактор мезорівня слугує потужним європейським кроком в майбутнє, адже без новітніх технологій обслуговування важко вирватися із замкнутого кола та налагодити роботу щодо якісного обслуговування. На сьогодні, на жаль, цьому питанню майже не приділяють уваги урядові організації.

Враховуючи, що в процесі обслуговування беруть участь як мінімум дві сторони – співробітники інтернатних установ та підопічні – додається ще одна група факторів – внутрішні фактори мікрорівня, тобто рівень окремої особистості. При дослідженні цієї групи факторів потрібно оцінювати вплив таких складових обслуговування:

- відносини із сусідами по кімнаті;
- створення комфортної емоційної атмосфери в установі;
- можливість довірчих відносин з кимось із персоналу;
- можливість мати дружні стосунки з іншими підопічними тощо.

Дослідження факторів впливу на якість обслуговування підопічних інтернатних установ дозволяє визначити механізм взаємозв'язку різних елементів соціального середовища. Крім того, воно допомагає проаналізувати причини підвищення або зниження показника якості обслуговування; а також бути підґрунтям для різноманітних економічних досліджень.

Так, зрозуміло, що оцінку якості соціальних послуг можна визначити завдяки методам, використовуваним в кваліметрії, яка, до речі, вивчає і реалізує методи кількісної оцінки якості. Щоправда, на практиці, оцінка якості послуг по всій сукупності показників інколи може виявитися трудомісткою і дещо неефективною.

Із врахуванням викладеного вище, варто наголосити, що все ж таки основним критерієм якості обслуговування підопічних інтернатних установ є міра їх задоволеності, що визначається за допомогою соціологічних методів дослідження. Як зазначалося вище, цей критерій містить певний ризик суб'єктивізму, адже люди можуть користуватись одними й тими ж послугами, але їхні оцінки щодо цих послуг (залежно від досвіду, особистісних якостей та важливості проблеми) не завжди однозначні, а часом навіть і полярно протилежні. Проте, якість обслуговування найкраще оцінять лише самі підопічні.

Численні роботи зарубіжних вчених підтверджують, що для достовірності досліджень і для підвищення якості обслуговування в інтернатних установах необхідно та достатньо враховувати декілька точок зору на ситуацію, наприклад, підопічних та співробітників інтернатних установ. З огляду на те, що основною метою інтернатних установ в зарубіжних країнах є збільшення орієнтації на споживача (підопічного), важливо при проведенні дослідження, щоб працівники установи мали особисту розмову із підопічними, адже підопічні можуть й не мати ніяких очікувань щодо послуги в інтернатній установі і не розуміти, які послуги вони можуть отримати, що вкладається в поняття якості обслуговування тощо [8].

Очевидно, що вимоги до послуги мають бути чітко встановлені у вигляді характеристик, що піддаються спостереженню і допускають оцінювання їх споживачами.

Пов'язані із наданням послуг процеси також вимагають опису за допомогою характеристик, спостереження за якими для споживача може бути не завжди можливим, але які безпосередньо визначають рівень надання послуги.

Підсумовуючи усе сказане вище, відзначимо, що не існує універсальної моделі якості наданих соціальних послуг, і це слід брати до уваги, виступаючи з ініціативами щодо поліпшення якості. Часто поліпшення якості залежить від національних і регіональних рамок, що дозволяють адаптувати послуги до різних потреб.

Литература:

1. Горемікіна Ю.В. Моніторинг і оцінювання якості та ефективності соціальних послуг: прикладний аспект // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – №3 (28). – С.120–132.
2. Виживати, доживати чи жити: що відбувається у закладах для людей похилого віку в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/1616-me-vizhivati-dozhivati-chi-zhiti-scho-vidbuvaetsya-u-zakladax-dlya-lyude/>
3. Raising standards for elderly people dying in care homes. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.goldstandardsframework.org.uk/cd-content/uploads/files/Library,%20Tools%20%26%20resources/Raising%20standards%20for%20elderly%20people%20dying%20in%20care%20homes.pdf>
4. Liu [Shan W.](#), [Singer Sara J.](#) A conceptual model for assessing quality of care for patients boarding in the emergency department: structure-process-outcome. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3682926/>
5. Hое J., Hancock G. Quality of life of people with dementia in residential care homes. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bjp.rcpsych.org/content/188/5/460.full>
6. Blom Björn, Morén Stefan. The evaluation of quality in social-work practice. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://boap.uib.no/index.php/njsr/article/view/205>
7. Маяцкая И. Н. Эффективность и качество предоставляемых услуг в учреждениях социального обслуживания населения // Бизнес в законе. – 2012. – № 2. – С.231-234.

«SOCIOПРОСТІР: the interdisciplinary online collection of scientific works on sociology and social work», № 7 (2018)

«SOCIOПРОСТІР: междисциплинарный электронный сборник научных работ по социологии и социальной работе», № 7 (2018)

«SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи», № 7 (2018)

8. Lapré Freek, Wright Gillian. Service Quality in Nursing Homes. A construct, measurement and performance model to increase client focus in nursing homes. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ifa-fiv.org/wp-content/uploads/2012/12/Dr.-Freek-Lapre-Best-Paper-Submission.pdf>

УДК 364-787.522:355. 08(477) АТО «2014» (045)

Логвінова О. Г.

студентка факультету соціально-педагогічних наук та іноземної філології

Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЯКІ ПОВЕРНУЛИСЬ ІЗ ЗОНИ АТО, ЗАСОБАМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

У статті розглянуто питання соціально-педагогічної адаптації військовослужбовців, які повернулись із зони АТО, до нових умов існування засобами соціально-психологічного тренінгу. Розкрито сутність, мету такої адаптації та розроблено методичні рекомендації для соціальних педагогів з використання засобів соціально-психологічного тренінгу в соціально-педагогічній роботі з військовослужбовцями, які повернулись із зони АТО.

Ключові слова: військовослужбовці, соціально-педагогічна адаптація, соціально-психологічний тренінг.

В статье рассмотрены вопросы социально-педагогической адаптации военнослужащих, вернувшихся из зоны АТО к новым условиям существования, средствами социально-психологического тренинга. Раскрыта сущность, цели такой адаптации, разработаны методические рекомендации для социальных педагогов по использованию средств социально-психологического тренинга в социально-педагогической работе с военнослужащими, которые вернулись из зоны АТО.

Ключевые слова: военнослужащие, социально-педагогическая адаптация, социально-психологический тренинг.

The article considers the issues of socio-pedagogical adaptation of soldiers returning from the ATO zone to the new conditions of existence, by means of socio-psychological training; the essence, purpose, and developed guidelines for social workers on the use of funds of social-psychological training in socio-pedagogical work with soldiers who returned from the zone ATO.

Key words: military, socio-pedagogical adaptation, socio-psychological training.

Збройний конфлікт, що виник на Сході країни, став трагічною подією для значної частини українських родин, котрі зазнали стресової ситуації та вимушені були докорінно змінити свій спосіб життя. Для військовослужбовців ситуація на непідконтрольних територіях також виявилась досить складною, адже на передовій українська армія зазнала значних втрат. Тож діапазон впливу факторів війни на населення України виявився надзвичайно широким. При цьому ще набагато більший масштаб мають запізнілі наслідки війни, які впливають не тільки на психофізичне здоров'я військовослужбовців та мирного населення, а й на їхню психологічну рівноваженість, світогляд, стабільність ціннісних орієнтацій, можливості самореалізації у суспільстві тощо.

Відзначимо, що навіть підготовлені до військових подій особи не завжди встигають адаптуватись психологічно та емоційно до умов війни, насилля та смерті. Ці та інші чинники, як і сама ситуація наявності у державі збройного конфлікту, призвели до того, що більшість бійців, котрі повертаються із зони антитерористичної операції, отримують травматичний стрес і відчують проблему адаптації до мирного життя. Тому, наслідки подій, що відбуваються на сході нашої країни і не лишають байдужою жодну людину, потребують детальнішого вивчення та проведення спеціального дослідження.

Актуальність проблеми соціально-педагогічної адаптації військових, які були учасниками антитерористичної операції, продиктована різкою зміною умов їх життєдіяльності на тлі відсутності спеціальних засобів адаптації та фахівців, підготовлених до включення військових до умов мирного життя

й відповідних життєвих подій, які значно відрізняються від тих, що були на війні. У цьому сенсі необхідним стає розробка соціально-педагогічного забезпечення адаптації колишніх військових АТО до нових умов життя у цивільному соціумі, а також налагодження зв'язків колишнього військового з найближчим оточенням.

Методологічні основи соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи щодо адаптації вразливих категорій населення розробляли такі вчені як О. Безпалько, І. Зверева, А. Капська, А. Ларионова, Л. Міщук, В. Поліщук, С. Харченко та ін.

Специфіка соціально-педагогічної роботи з військовослужбовцями розглядалася такими дослідниками, як С. Подоляк, С. Архипова, Г. Майборода, Т. Андреева, О. Беденко-Зваридчук, І. Дубровіна, В. Куліков, С. Легуша, А. Кочубей, С. Соловійова та ін. Серед вітчизняних та зарубіжних дослідників питання, що пов'язані з різними аспектами реабілітації та адаптації осіб, котрі стали учасниками військових подій, розглядали Г. Акімов, О. Лобастов, Р. Грінкер, Д. Шпігель.

Теоретико-методологічне обґрунтування тренінгу, як засобу впливу на особистість здійснили В. Сидоров, Ю. Ємельянов, Л. Петровська, Г. Ковальов, А. Ситников, Є. Кузьмін, Х. Міккін, В. Захаров, С. Єлканов, В. Кан-Калик, В. Кузнецов, А. Леонтєв, Б. Дев'ятко, М. Лейкін, Г. Сміз, В. Байон, Л. Бредфорд, Й. Гібб, Б. Барабаш, Н. Осухова. Питання використання соціально-психологічного тренінгу для вирішення різноманітних соціальних проблем у роботі з різними категоріями розглядали О. Безпалько, В. Гаврилюк, О. Гречишкіна, Л. Животовська, Л. Петровська, Л. Пляка, С. Страшко, Т. Цюман, О. Шевчук, Т. Яценко та ін.

У результаті аналізу наукової літератури з визначеної проблеми, було виявлено, що на даний момент в українському суспільстві, на жаль, немає чітко визначеної системи соціально-педагогічної діяльності з різними категоріями військовослужбовців. Ця ситуація пояснюється недостатньою орієнтацією наукових розвідок та державної соціальної політики, у цілому на вирішення даного питання, еkleктичністю підходів до створення відповідних програм, розробки ефективних засобів, а також відсутністю кваліфікованих фахівців. Крім того, незважаючи на різноаспектні дослідження широкого кола питань пов'язаних з адаптацією особистості до нових соціальних умов, проблема соціально-педагогічної адаптації військовослужбовців, які повернулися з зони АТО, засобами соціально-психологічного тренінгу ще не висвітлювалася у роботах вчених.

Таким чином, порушена проблема залишається недостатньо розробленою і надзвичайно актуальною в умовах сьогодення для сучасного українського суспільства, зокрема для соціальних педагогів та всіх інших фахівців які допомагають адаптувати військовослужбовців до мирного життя.

Метою даної статті є теоретичне обґрунтування та методична розробка засобів соціально-психологічного тренінгу в соціально-педагогічній роботі з адаптації військовослужбовців, які повернулися з зони АТО.

Розпочинаючи дослідження порушеної проблеми, відзначимо, що існуюча в сучасній Україні ситуація дозволяє відносити військовослужбовців, що брали участь у військових діях, до соціально незахищених верств населення. Солдати, покликані захищати державу, після повернення самі потребують соціального захисту і допомоги, і стають об'єктами соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи.

Проходження процесу адаптації військовослужбовців до мирного життя ускладнюється ненадійністю соціальних гарантій, не обов'язковістю їх виконання державою та різким падінням економічної стабільності сімей військовослужбовців, почуттям невпевненості в завтрашньому дні. Це вимагає пошуку нових форм соціального захисту даної категорії населення. Сьогодні дуже важливо для учасників АТО формування нової системи соціально важливих стосунків, зняття психологічної напруги, усвідомлення й прийняття всього, що сталося як факт та планування майбутнього життя.

Відзначимо, що на державному рівні Мінсоцполітики та Уряд у напрямі соціально-педагогічної допомоги учасникам АТО в основному орієнтуються на медично-реабілітаційні послуги, розповсюджуючи санаторно-курортні путівки на пільговій основі. Учасникам антитерористичної операції дозволяється самостійно обирати заклад, де вони бажають проходити відповідне лікування. На курортах Дніпропетровської, Одеської, Харківської, Львівської, Чернігівської, Київської та інших областей України військові відновлюють сили за допомогою мінеральної води, масажу, фізпроцедур, ванн і лікувальної фізкультури. Адаптуватися та повернутися до життя допомагають медики та психологи. Так, обсяг фінансування на «Забезпечення санаторно-курортним лікуванням осіб, які постраждали під час

проведення антитерористичної операції та яким встановлено статус учасника бойових дій чи інваліда війни» у 2017 році становить 22 млн. 454 тис. грн. [8].

Для колишніх військовослужбовців, що перебували в зоні АТО створено «Телефон Довіри», пропонується волонтерський проект «Друг Другу» тощо.

Проте, отримані дослідниками фактичні дані з питань соціальної адаптації та реабілітації військових, які стали учасниками збройного конфлікту в Україні, свідчать, що проблема залишається не вирішеною. Так, посиляючись на результати психологічного дослідження, проведеного методом анкетування в липні-серпні 2016 року на базі рекреаційно-оздоровчого комплексу в м. Хирів Львівської області, відзначимо, що хоча переважна більшість демобілізованих бійців-реабілітантів досить високо оцінюють власну самоефективність (65%) та успішно долають стрес (75%), залишається репрезентативною частка опитаних, котрі відрізняються високим рівнем стресу (25%) і низьким рівнем самоефективності (20%). У 20% опитаних спостерігається зниження показників психофізіологічного стану [7, с. 29]. Отже, приблизно чверть демобілізованих бійців знаходяться в стані дезадаптації. Саме така категорія демобілізованих потребує першочергової допомоги в сприянні їхній соціально-психологічній адаптації. Результати наведеного вище дослідження свідчать про те, що допомоги у соціально-психологічній адаптації потребують не лише учасники бойових дій, а й члени їхніх сімей.

Наголосимо, що основним суб'єктом такої діяльності має стати соціальний педагог / працівник, який організовуючи заходи з соціально-психологічної адаптації зазначеної соціальної групи, за поглядами Ю. Таран, має здійснювати: «вивчення соціально-психологічних якостей військовослужбовців, які повернулися з АТО; організацію та проведення соціально-психологічної роботи з підтримки військовослужбовців та їхніх сімей; проведення заходів щодо соціально-психологічної адаптації військовослужбовців до умов цивільного життя; організацію соціально-психологічної допомоги військовослужбовцям та членам їх сімей; організацію взаємодії з медичною службою» [11, с. 101].

Тож, виходячи з об'єктивних потреб суспільства, виникає необхідність розробки засобів соціально-психологічної адаптації конкретної цільової групи – дезадаптованих військовослужбовців; засобів, доречних у роботі соціальних педагогів / працівників та інших фахівців соціальної сфери й спрямованих на відновлення втрачених або порушених соціально-психологічних можливостей і психосоціального здоров'я клієнтів.

Характеризуючи соціально-педагогічну роботу з військовослужбовцями, які повернулися з зони АТО, як науково-практичну проблему, наголосимо, що основна мета такої роботи полягає в тому, щоб відновити фізичні й психічні сили колишніх військовослужбовців, скорегувати особистісні установки, навчивши їх правильно сприймати вимушені життєві обставини; внести елементи соціальної справедливості в рамки субординаційних ставлень, характерних для військової служби та повернення зі служби.

Наслідуючи логіку вчених (Л. Орбан, В. Поліщук, О. Янкович), які розглядають соціальну реабілітацію осіб, які повернулися із зони АТО з позицій системного підходу, відповідно до якого реабілітація представляє одночасно і мету (відновлення і збереження статусу особистості) і процес (що має біопсихологічні та соціальні механізми) і метод підходу до людини, що потребує відновлення [1, с. 71], розкриємо сутність соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, які повернулися із зони АТО, у контексті визначення відповідних мети, процесу та методів (засобів).

У наукових джерелах (О. Буряк, М. Гіневський) відзначається, що соціально-психологічна адаптація – це процес активного пристосування військовослужбовців і членів їх сімей до нових умов проживання в громадянському суспільстві з ринковою системою взаємовідносин [3, с. 160].

Як підкреслює Л. Собчик, мету та результат соціально-психологічної адаптації визначає добре збалансоване співвідношення між потребами людини і вимогами конкретного соціального середовища. Швидкість такої адаптації залежить від двох основних умов: зовнішніх – ступеня сприяння життєвих обставин, а також внутрішніх – готовності самих військовослужбовців до змін [4, с. 174].

Вважаємо, що серед засобів, застосування яких є доречним у соціально-педагогічній адаптації військовослужбовців, визначальним є соціально-психологічний тренінг.

Згідно визначення Л. Петровської, соціально-психологічний тренінг – це форма специфічного навчального режиму, що включає комплекс взаємопов'язаних вправ, ситуаційно-рольових ігор, моделюючих проблемних ситуацій і групових дискусій, беручи участь в яких військовослужбовець здобуває знання, навички та вміння гармонійного спілкування, пристосування до мирного життя та подолання конфліктних ситуацій. Як вважає А. Прутченков соціально-психологічний тренінг – це

психологічний вплив, заснований на активних методах групової роботи (вправи, ігри); це форма спеціально організованого спілкування, у ході якого вирішуються питання розвитку особистості, формування комунікативних навичок, надання психологічної допомоги та підтримки, що дозволяють знімати стереотипи і вирішувати особистісні проблеми учасників. Аналізуючи погляди дослідників соціально-психологічного тренінгу Л. Петровської та А. Прутченкова відзначимо, що соціально-психологічний тренінг визначається як комплекс вправ, спрямований на надання психологічної допомоги та здобуття вмінь та навичок [2].

Завдання соціально-психологічного тренінгу, як зазначається у навчальному посібнику «Психологія та педагогіка військового управління», полягають у тому, щоб допомогти учаснику проявити себе своїми індивідуальними засобами, але саме своїми [6, с. 89].

Розглядаючи проблему адаптації військовослужбовців, які повернулися з зони АТО, наголосимо, що соціально-психологічний тренінг дозволяє соціальним педагогам одночасно вирішувати наступні завдання: діагностика та сприяння самодіагностиці особистості військовослужбовця задля виявлення причин дезадаптації; удосконалення адаптаційних можливостей людини; сприяння соціалізації та інтеграції військовослужбовця в реалії мирного життя; допомога учасникам у зміні відносин, уявлень, умінь.

За нашим переконанням дуже важливо для учасників АТО формування нової системи соціально важливих стосунків, зняття психологічної напруги, усвідомлення та прийняття всього, що сталося як факту, та планування майбутнього життя. Вважаємо, що саме завдяки соціально-психологічному тренінгу у колишніх військових АТО підвищується не тільки рівень психологічної стійкості, але і виробляються навички швидкого прийняття рішень, чітких дій в складних життєвих і професійних ситуаціях.

Серед найбільш ефективних елементів соціально-психологічного тренінгу, на нашу думку, є групова дискусія та ігровий метод. Зазначимо, що дискусія у ході тренінгу дозволяє визначити особистісну позицію, виявити багатосторонність підходів, точок зору з будь-якого питання. За характеристикою В. Киричок, дискусія розвиває вміння імпровізувати, діяти за межами передбачуваного [5, с. 23].

Стосовно ігрових методів, посилаючись на зазначене вище джерело, відзначимо, що гра дозволяє експериментувати із своєю поведінкою, не лякаючись серйозних негативних наслідків, дає можливість придбати новий досвід спілкування і змінити особистісну невдалу стратегію. Розрізняють дві основні групи ігор: спонтанні або імпровізаційні, та сюжетні або сценарні. В спонтанній рольовій грі основною задачею учасників є прояв своїх здібностей до імпровізації та моделювання поведінки. Ці ігри не потребують спеціальної підготовки і можуть створюватись під час тренінгового заняття. Сюжетні ігри орієнтовані на аналіз найбільш типових проблем спілкування і потребують більше часу та уваги, їх використовують для навчання учасників незвичним для них моделям поведінки [10, с. 247].

На думку Ю. Таран, робота з військовослужбовцями здійснюється за допомогою певних методів, які можуть успішно застосовуватися у ході соціально-психологічного тренінгу. Це, зокрема, організаційні методи – прийоми і способи діяльності, використовувані для вирішення організаційних завдань, що поділяються на: організаційно-розпорядчі, організаційно-координаційні, організаційно-інструктивні, організаційно-технічні тощо. Зазначені методи допомагають адекватно організувати соціально-правову самопомогу й підтримку військовослужбовцям, інформувати їх про повноваження та обов'язки різних ланок управління, органів соціального захисту та соціальних служб [11, с. 151].

Крім того, адаптації колишніх військовослужбовців сприяють педагогічні методи, спрямовані на надання допомоги людині, як окремо взятому індивіду і як члену соціуму, в якому відбувається процес соціалізації та соціальної адаптації. Ці методи допомагають вирішувати проблеми розвитку особистості військовослужбовців та членів їх сімей у суспільно корисному руслі, забезпечують адекватний процес їх соціалізації, одночасно впливаючи на свідомість, діяльність і поведінку» [11, с. 151].

Аналізуючи методичний аспект порушеної проблеми враховуватиме думку О. Шевчук, яка визначає такі методичні рекомендації для соціальних педагогів / працівників щодо використання засобів соціально-психологічного тренінгу в професійній діяльності: використання групової форми роботи є більш ефективним ніж використання індивідуальної форми, оскільки забезпечує налагодження втрачених особистих та соціальних взаємозв'язків у сприятливій атмосфері; тренінг ефективно застосовується при наданні соціальної допомоги, а саме: профілактики здорового способу життя та реабілітації військовослужбовців, які повернулися з зони АТО, як відновлення, збереження статусу особистості; соціальний педагог/працівник може застосовувати соціально-просвітницький та соціально-

профілактичний тренінг для збагачення соціальних знань воїнів, повідомлення нової інформації про умови мирного життя; доречно використовувати у ході тренінгу різноманітні ігрові та психотерапевтичні методики, зокрема «Інтерв'ю», «Телефон довіри», «Емпатія», «Без маски», «Валіза», що сприяють згуртуванню, формуванню доброзичливих взаємовідносин, формуванню умінь та навичок; у ході тренінгу слід використовувати метод «Рівний-рівному», що дає військовослужбовцям розкритися та проявити себе; проводити тренінг необхідно за певною структурою (планом); у ході тренінгу використовувати різні техніки проведення [12, с. 7].

Підкреслимо, що методологія проведення соціально-психологічного тренінгу потребує створення спеціальної програми, структурованої таким чином, що в межах одного заняття основна увага може приділятися якійсь одній конкретній групі якостей.

У цілому, відзначимо, що забезпечення успішної соціально-психологічної адаптації військовослужбовців АТО – проблема і особистісна, і державна. Для підвищення рівня соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, які повертаються з зони АТО, одним із аспектів є залучення кваліфікованих фахівців – соціальних педагогів / працівників, розробка нових засобів та якісних програм адаптації військовослужбовців до мирного життя.

Тож, у цілому, можемо зробити висновок, що комплекс тренінгових засобів у соціальній адаптації військовослужбовців, котрий у даний момент знаходиться у стадії розробки, забезпечить винайдення нових принципів адаптації до нових умов життєдіяльності військовослужбовців після повернення з зони АТО.

Література:

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Безпалько – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
2. Борисова С. Е. Деловая игра как метод социально-психологического тренинга / С. Е. Борисова // Вопросы психологии. – 2003. – № 4.
3. Буряк О. О. Соціальна адаптація військовослужбовців / О. О. Буряк, М. І. Гіневський // Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил. – 2014. – Вип. №4. – С. 160-166.
4. Варламова А. Я. Школьная адаптация / А. Я. Варламова; ВГПУ, Институт проблем личностно ориентированного образования. – 2-е изд., перераб. и доп. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2005. – 204 с.
5. Киричок В. А. Возможности застосування інтерактивних методів навчання у системі після дипломної медичної освіти / В. А. Киричок // Медична освіта. – 2016. – № 1 – С.22-26.
6. Маклакова А. Г. Психология и педагогика. Военная психология: Учебник для вузов. / Под ред. А. Г. Маклакова. – СПб : Питер, 2005. – 464 с.
7. Національний інститут стратегічних досліджень // Матеріал за посиланням веб-ресурсу: «Ризики та можливості консолідації та примирення в умовах зовнішньої агресії» [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/2700>
8. Потіха А. Соціально-психологічна та медична реабілітація учасників АТО // За матеріалом веб-ресурсу: Центру досліджень соціальних комунікацій НБУВ [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=858:reabilitatsiya-uchasnikiv-ato&catid=8&Itemid=350
9. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / [за заг. ред. І. Д. Звереві]. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – С. 7-8.
10. Социальная психология: учебное пособие для студ. Вузов. / Под ред. А.Н. Сухова, А. А. Деркача – М. : Академия, 2001. – 600 с.
11. Таран Ю. Я. Соціальна адаптація колишніх військовослужбовців та членів їх сімей. Досвід роботи недержавних некомерційних організацій // Праця і соціальні відносини. – 2010. – № 1. – С.149-156.
12. Шевчук О. М. Тренінг як інноваційна форма соціально-педагогічної діяльності / О. М. Шевчук // Актуальні проблеми підготовки соціальних педагогів: матеріали науково-методичного семінару. – Умань : ПП Жовтий, 2013. – 168 с.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**«SOCIOПРОСТІР:
МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ
З СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ»
№7 (2018)**

Електронний збірник наукових праць

українською, російською, англійською мовами

Комп'ютерне верстання: Вітковська І. М.

**61022, Харків, майдан Свободи, 6,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна**